

Osmanlı Modernleşme Sürecinde Halk Eğitimi

Hakan Serhan Sarıkaya¹

Özet

19. yüzyıldan başlayarak modernizmin Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumlarına ve halk eğitimine büyük etkisi olduğu görülmektedir. Osmanlı modernleşme sürecinde halkın eğitime dönük çalışmalar ve halk eğitimi gelişimi siyasal değişim süreçleri dikkate alınarak ayrılan dört dönem üzerinden incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde aydın kuşağın çabaları ile halkçı bir nitelik kazanan modern eğitim ve halk eğitimi çalışmaları, memleketin kurtuluşunu sağlamaya giden yollardan biri olarak görülmüştür. Ulusal çıkarlar doğrultusunda batılılaşma gibi düşünce birikimleri doğrultusunda süren, halk eğitimi çalışmaları, Cumhuriyet rejiminde yapılacak halk eğitimi ve halkın eğitime dönük kurumsal yapılar ve eğitim faaliyetleri için de yol gösterici olmuştur.

Anahtar kelimeler: Halk Eğitimi, Modern Halk Eğitimi, Osmanlı Modernleşmesi

¹ Dr. Hakan Serhan Sarıkaya. Çankaya Belediyesi Destek Eğitim Merkezi Müdürü

Abstract

It is seen that modernism had a great impact on educational institutions and public education in the Ottoman Empire, starting from the 19th century. The studies on public education and the development of public education in the Ottoman modernization process were examined over four periods, taking into account the political change processes. Modern education and public education studies, which gained a populist character with the efforts of the intellectual generation during the modernization process of the Ottoman Empire, were seen as one of the ways to ensure the salvation of the country. Public education studies, which continue in line with the accumulation of thought such as westernization in line with national interests, have also been a guide for public education to be carried out in the Republican regime and for institutional structures and educational activities aimed at public education.

Key words: Public education, Modern Public Education, Ottoman Modernization

Giriş

Eğitim, öğretim ve öğrenmenin yaşam boyu süren bir boyutu bulunduğu gibi bu boyutun önemli bir kısmı da okul dışında gerçekleşmektedir (Uysal,2011:212). Kitle eğitimi, yetişkinler eğitimi, yığın eğitimi, toplum eğitimi, yaygın eğitim gibi adlandırmalar ile tanımlanan halk eğitimi; yetişkinlere ve okul dışındakilere yönelmiş düzenli ve programlı bir eğitim sürecini ifade etmektedir (Geray;2002:4). Yarı yapılandırılmış ve okul dışı eğitim alanının ihtiyaçlarına cevap verecek bir niteliği bulunan halk eğitimini, bireylerin içinde bulunduğu doğal toplumsal çevresinden aldığı “gelişigüzel” ya da algın olarak nitelenen, halkın eğitime katkısı olan faaliyetlerden de ayrı tutmak gerekmektedir.

Yıldız (2021), bir eğitimin modern anlamda bir “halk eğitimi” olması için hangi kriterler üzerinden değerlendirilmesi gerektiği konusunda Geray’ın (1978) belirlediği üç kriterin yol gösterici olduğunu belirtmektedir. Kriterlerden ilki, verilecek eğitimin; işi okula gitmek olmayan, toplumda sorumluluk üstlenmiş ya da yüklenmeye elverişli durumdaki yetişkinlere ya da zorunlu okul çağındakilere, okul eğitimi dışında yönelmiş olmasıdır. İkinci kriter, yapılan eğitim faaliyetinde katılımcı ve eğitici ilişkisi kurulmuş olmasıdır. Üçüncü kriter de bu ilişkinin rastlantısal değil düzenli ve planlı bir öğretim programı içinde yapılmasıdır (Yıldız,2021:28).

Halkın, çalışırken, eğlenirken, gazete okurken, kitap okurken, radyo dinlerken, televizyon, tiyatro ve sinema izlerken, kahvede, pazarda, dernekte, müzede ya da miting alanında bir söylevi dinlerken öğrenmesi çoğu zaman da miting ve belirli bir plan ve program dışında gerçekleşse de bu türden rastlantısal öğrenmelerin devletin kültür politikası ile ilgisi, kitleliliği ve sosyalleşme boyutları ile halkın eğitiminde önemli bir yeri olduğu da görülmektedir. Akyüz (2015: 2), bir toplumun eğitim faaliyetlerinin tarihsel süreç içinde ele alan çalışmalarda; kitle iletişim araçları ve etkilerinin; toplumun çocuk yetiştirme yöntemleri ve çocuk oyunlarının; toplumda yaygın bir şekilde ortaya çıkan eğitim düşüncesi ve uygulamalarının; değerlerin; ata sözlerinin; destanların; masalların; ninnilerin; Mevlana, Yunus Emre, Nasreddin Hoca gibi büyük edip ve şairlerin; ahlakçıların düşüncelerinin ve yazılan siyasetname gibi kayıtların da irdelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Sportif faaliyetler, düğün, miting, konferans, söyleşi, sergi, sendika, iş yeri, fabrika, müze, dernek köy odası, yayla geleneği, köy imecesi, köy seyirlik oyunları, doğum, ölüm, nişan, düğün ve bayram gibi açık ya da kapalı alanda süren ve halkın öğrenmesine, sosyalleşmesine hizmet eden algın öğrenme etkinlikleri de bu sıraya dahil edilebilir. Geleneksel olarak

süren halk eğitimi çalışmaları içinde Anadolu'da Selçuklularda mesleki ve ahlaki eğitim boyutu ile 1200'lü yıllardan başlayarak usta-çırak ilişkisi içinde gerçekleşen öğrenmelerde ahilik sisteminin ve 16. yüzyıldan itibaren de Osmanlıda ahiliğin bir tür devamı olan lonca sisteminin etkili olduğu görülmektedir (Güven, 2021:256). Türk toplumunda modern anlamda halk eğitimine yönelik çalışmalar için ise 19. yüzyıl işaret edilmektedir.

Birbirini tamamlayan bir bütünün parçaları olarak; Osmanlı modernleşme sürecinde halk eğitimi, toplumun eğitim ve sosyal yaşamında süren gelişmeler; batı modernleşmesinin etkileri ve dönemin sosyo-ekonomik yapıları ile birlikte ele alınmış; Osmanlıdaki siyasal değişim dönemleri dikkate alınarak ayrılan dört dönem içinde incelenmiştir. Bu dönemlerden ilki, Osmanlı da modernleşmenin ilk aşaması olarak kabul edilen 1773'te başlayıp 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar olan süreçtir. İkinci dönem; Osmanlı modernleşmesinin miladı olarak kabul edilen 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile başlayıp 1876'da 1. Meşrutiyetin ilanına kadar olan süreci kapsamaktadır. Üçüncü dönem; 1. Meşrutiyet (1876) ile başlayıp 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'e kadar süren 35 yıllık Abdülhamit Dönemidir. (1876-1908). Dördüncü dönemde ise II. Meşrutiyet döneminden başlayıp 1920'de imzalanan Sevr Anlaşmasına kadar olan süreçte yer alan halk ve halkın eğitimi çalışmaları ele alınmaktadır.

Osmanlı Modernizminde ilk dönem (1773- 1839)

16. yüzyıl sonunda karşı karşıya gelen farklı üretim aşamalarında bulunan iki sosyal yapı bulunmaktadır. Bir yanda kapitalizme geçmekte olan, teknolojik alt yapısı gelişen, buna bağlı olarak üretim güç ve ilişkileri değişmekte olan Batı, öte yanda ağır değişen ve gelişen daha aşağı bir evrim aşamasında olan Doğu. Batıda ticaretin gelişmesi, ticaret sermayelerinin doğuşu, feodal ilişkilerin çözülmesi, burjuva sınıfının güçlenmesi, büyük teknolojik ilerlemeler, özellikle savaş teknolojileri ve ateşli silahların ilerlemesi, sömürge kıta Afrika'dan Avrupa'ya altın gümüş gibi değerli madenlerin aktarılması gibi gelişmeler Batıyı alabildiğine güçlendirmiştir (Sencer,1969:34).

Batılı uluslar kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi ile birlikte giderek laikleşen ve modernleşen örgün ve halk eğitimi alanında da önemli mesafeler almıştır. 1823'te Londra'da Mekanik Enstitüsü'nün, 1854'te de Çalışan İnsanlar Koleji'nin açılması, Yetişkinlere dönük akşam dersleri ile eğitim hizmetlerinin artmaya ve genişlemeye başlaması bunun örnekleridir (Okçobol, 2006:1004). Modernliğin kendi başladığı batı coğrafyasından çıkarak dünyanın diğer uygarlıklarına ulaşması ise yalnız Osmanlı

Devletini değil tüm dünya ülkelerinde mevcut sosyal yapıları ve üretim ilişkilerini değiştirmeye zorlamıştır (Kaya,2019:67). Bu zorlamanın bir üst yapı kurumu olan eğitim faaliyetlerine yansdığı da görülmektedir.

Batıda gelişen kapitalizm ve sanayileşme ile savaş meydanlarında işe koşulan ateşli silahlardan orduların savaş düzeni de etkilenmiş, “Askeri Rönesans” adı verilen yeni düzen için yeni bir iş ve eğitim rejimi öngörülmüş, atıl durumdaki nüfus askere alınıp ehlileştirilerek hakim siyasal yapıların birer enstrümanına dönüştürülmüştür. Güvenlik merkezli düşünce yapısının ürünü olan “kışlalar” çevrelerindeki tebaayı askeri güç ve güvenlik önlemleri ile hizaya getirerek, sosyal disiplini inşa etmekle de görevli kılınmıştır (Yeşil, 2010;36).

Osmanlıda orduyu modernize etmeye dönük çalışmalar doğrultusunda I. Mahmut (1730-1754), Topçu subaylarına matematik dersi vermesi için Avrupa’dan getirttiği Bonneval’ı 1735’te Humbaracı Ocağı’nı düzene sokmakla görevlendirmiş; Kuruluşu onaylanan ocağın nizamnamesi de yayınlanmıştır (Tanilli,1990:235). I. Mahmut 1740 yılında Osmanlıda ilk Halk Kütüphanesi niteliğini taşıyan Ayasofya Kütüphanesini de açtırmıştır. Sonraki süreçte padişah ve vezirler kendi adları ile anılacak kütüphaneler yaptırmayı ve kütüphaneler içinde düzenlemelere gitmeyi de sürdürmüştür. Hamidiye Kütüphanesi (1826) de bunlardan biridir.(Anameriç,2005:62).

1768-1774 tarihleri arasında süren Osmanlı-Rus Savaşı’nda Fransız subay Baron De Todd’ Çanakkale Boğazı’nı Rus donanmasına karşı savunmakla görevlendirmiş, topçu sınıfının düzeltilmesi amacı ile "Sûrat topçuları" adında bir birlik oluşturmuştur. Obüs yapan bir dökümhanenin inşa edilmesini ve yeni topçu birliklerinin kurulmasını da sağlayan Baron De Todd Haliç Tersanesi’nde yer alan Denizcilik okulunun temelini oluşturan “denizcilik bilimi” eğitimini de başlatmıştır. “Hendese Odası” olarak da adı geçen gelecekte Mühendishane-i Bahr-i Hümayun’ adını alacak okul, Tersane’de gemilerin çekildiği boş bir hangarda; Tersane ve donanmanın geliştirilmesi ve tersane halkının eğitimi amacıyla açılmıştır. Gerekli bazı kitaplar ve aletler Paris’ten getirtilmiş ve okul kitaplığı da yabancı dillerden çevrilen birçok eserle zenginleştirilmiştir (Kaçar ve Gökçer;14-34).

Okulun sonraları tersane katipleri ve diğer hevesli olanlarından dersleri dışarıdan takip eden elliye yakın müdavimi olmuş, okul sınıflarına ilk defa tahta ve sıralar konulmuş, matbaası da kurularak ders kitapları basılmıştır (Tanilli,1990;236). Osmanlı Devletinde ilk kez Batılı anlamda mühendislik eğitimi veren Mühendishane-i Bahr-i Hümayun da (1775) gemi inşaatı ve deniz haritalarının yapacak uzman personel de yetiştirilmiştir (Akşin, 2021:23). 1774’te tahta çıkan I. Abdülhamid’de

istihkâm okulu açtırmış, “Sûrat Topçuları Ocağı”nı genişleterek, lağımcı ve humbaracı ocaklarının ıslah edilmesini sağlayıp orduda bir düzen tesis etmeye yönelmiştir.

Birçok batı ülkesinde mutlak monarşilerin ortadan kalkmasına yol açan kapitalist üretim ilişkilerindeki gelişmelerin yeni sınıfsal yapıları ortaya çıkarması, ardından verilen sınıfsal mücadele ve devrimler ile meşrutiyet, cumhuriyet gibi liberalleşen ve laikleşen parlamenter siyasal sistemleri ortaya çıkarmıştır (Yıldız,2021; 31). Fransız Devriminin yayınladığı “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi” nde ilk madde insanların özgür ve eşit doğduğuna vurgu yapmaktadır. Devletin egemenlik kaynağı ise halkın kendisidir. İnsanların özgür iradelerini kazanması, parlamenter seçim sistemi ve güçler ayrılığı modern devletin varoluşunun temelini oluşturmuştur. (Kaymak,2019:48; Okçabol, 2019:127). 1789 Fransız İhtilali ile birlikte eğitim yurttaşlar için hak ve özgürlük alanı olarak tanımlanıp kamu hizmeti olarak benimsenmiş; halkın eğitimini sağlamak devletin başta gelen ödevleri arasına konulmuş; kiliseye karşı laik bir eğitim sistemine geçilen yeni düzende papazın yerini öğretmen almıştır (Altunya, 2013: 318).

Avrupa’da 1800’lü yıllarda modern anlamda halk eğitimi düşüncesi Danimarkalı Grundtvig’ tarafından ortaya atılmıştır. Grundtvig, aydın sınıf ile halk kümeleri arasındaki kopukluğu giderecek bir köprü olması gerektiğini vurgulamış ve bu köprünün de “Yüksek Halk Okulları” olacağını belirtmiştir. "Yaşam Okulları" olarak adlandırılan bu okul projesinden hareketle 1850 ile 1870 yılları arasında, Danimarka'da yaklaşık 50 halk okulu kurulmuş ve aydınların büyük halk kümelerine ulusal kalkınmaya katılmaları konusunda rehberlik etmeleri sağlanmıştır. Daha sonra İsveç, Norveç ve Finlandiya’da da kurulan okullar Kuzey Avrupa ülkelerinde sağlam temellere oturan ulusal, toplumsal ve ekonomik kalkınma ve yüksek seviyede yetişkin eğitimi ve kültür demokrasisinin oluşmasında önemli bir rol üstlenmiştir (Bilir, 2013:30).

Osmanlıda Fransız İhtilalinin yaşandığı 1789 yılında tahta çıkan III. Selim (1789-1807), 1793 yılında Fransa’da ihtilal düzeninin benimsediği yeni isimle aynı şekilde “Nizam-ı Cedid” (Yeni Düzen) ordusunu kurmuş; böyle bir askeri ıslahat, yalnız yabancı ordulara karşı koyabilmek amacı ile değil aynı zamanda giderek güçlenip bağımsızlaşan ayanları düzene sokmak için de gerekli görülmüştür. III: Selim döneminde ilk kez 1797 yılında, Avrupa’dan gelen bir topluluğa opera gösterisi sergiletilmiş, Fransız mimar ve ressam Melling’e de İstanbul’da birçok modern yapı

inşa ettirilmiştir (Akşin, 2021:24).

Osmanlı başkentinde göçmen olarak bulunan monarşi taraftarı pek çok Fransız aristokrat ve subay da Nizam-ı Cedid Nezareti tarafından istihdam edilmiştir. Yeni talimde istenen, ele avuca sığmaz savaşıclardan ziyade verilen emirlere sorgulamaksızın itaat eden, davranış kalıpları, hal ve gidişleri, kıyafetleri, hatta inançları birbirinin aynı olan askerlerin yetiştirilmesidir (Yeşil, 2010:38). III. Selim döneminde Osmanlı'nın ilk resmi yabancı dili Fransızca olarak belirlenmiş ve askeri okullarda da ilk kez yabancı dil (Fransızca) eğitimine başlanmıştır. İlk resmi devlet matbaası (1726), da kurulmuştur. Bu dönemde bazı Avrupa ülkelerinde elçilikler açılmış, yerli ticareti korumak için Avrupalıların ülke içinde ticaret yapmaları yasaklanmıştır (Tanilli, 1990:240).

Üçüncü Selim döneminde, topçuluk, istihkam, denizcilik ve yardımcı bilimlerde eğitim yapacak yeni okullar için de Fransa'dan destek alınmış ve öğretmen olarak da Fransız subaylar çağırılmıştır. Fransızca öğrenimi bütün subaylar için zorunlu kılınmış; Çoğu Fransızca olan Ansiklopedi'nin bir örneği de bulunan 1400 kadar Avrupa eserinden oluşan bir kitaplık da kurulmuştur. Tüm bu gelişmeler karacı ve denizci yani bir genç subaylar sınıfının doğuşunu hazırlamıştır (Tanilli, 1990:240).

Yaşanan yeniçeri isyanından sonra III. Selim tahttan indirilerek Nizamı Cedit Ordusu dağıtılmıştır. Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın etrafında topladığı kuvvetler ile kurtarmaya çalıştığı III. Selim'in öldürülmesi üzerine tahta geçirilen II. Mahmut (1808-39) döneminde Nizamı Cedit Ordusu yerine Sekban-ı Cedit Ocağı kurulmuştur (Akşin, 2021:25). Bu dönemde kendisi de bir ayan olan Alemdar Mustafa Paşanın girişimleri ile başlıca ayanlar İstanbul'a çağırılarak Padişahın yanında ayanlara yönetimde bazı hak ve görevler tanıyan Sened-i İttifak(1808), belgesi düzenlenmiştir. Ancak ittifak senedinin imzalanmasından üç buçuk ay sonra yeniçeriler yeniden ayaklanmış, Alemdar Mustafa Paşa öldürülmüş ve Sekban-ı Cedit ordusu ise ortadan kaldırılmıştır (Akşin, 2021:26).

II. Mahmut, ıslahatın engellendiği bu süreçte giderek bağımsızlaşan ayanların gücünü kırmaya yönelmiş, gerekli hazırlıklardan sonra da 1826 yılında askerlerin ve halkın katılımı ile yeniçeri ocağını topa tutturmuştur. Vakayi Hayriye olarak kayıtlara geçen bu olay ile yeniçeri ocağının varlığına son verilmiştir. Osmanlı ordusunda ıslahat yolunu açan bu olaydan sonra "Asakir-i Mansurei Muhammediye" adı ile yeni bir ordu kurulmuştur. Ordu içindeki yetenekli er, onbaşı ve çavuşların bir kısmı mektep ya da sıbyan bölüklerine ayrılmış, Talimhanelerde erlere okuma yazma, dini ve savaş bilgileri öğretilmiştir (Soydan ve Tüncel, 2013:110)

II. Mahmut döneminde, 1824 tarihinde yayımlanan İlköğretim Fermanı ile erkek çocuklar için sıbyan mekteplerinde ilköğretim zorunluluğu getirilirken, kadınların

saraydan çıkmalarına da izin verilmiştir. Geleneksel giysiler yerine; mor pelerin, siyah çizme, sorguçlu kırmızı fes ile halkın karşısına çıkan II. Mahmut modernist yaklaşımı nedeni ile “Gavur Padişah” olarak da anılmıştır. II. Mahmut, sarayda batı müziği konservatuvarı gibi işlev gören Müzikayı Hümayun’u da (1820) kurdurmuş, başına İtalyan besteci Donizetti’yi getirmiştir. Genellikle İstanbul’a İtalya’dan operaların geldiği bu dönemde, Verdi, Hernani operasını 1846’da İstanbul’da sahneye koymuştur. Rossini’nin “Sevil Berberi” adlı eserini çok beğenen II. Mahmut sık sık konserlere de gitmiştir. II. Mahmut için Mahmudiye Marşını besteleyen Donizetti, sonraki padişah Abdülmecit için Mecidiye marşını bestelemiştir. (Ülger, 2023:9).

Cuma namazlarına Rossini’nin bir bestesinden alınan vurgu temposu eşliğinde giden Abdülmecit, Donizetti’ye sarayda müzikli temsiller düzenlenmesini ve seçilecek gençlerin yetiştirilmesini istemiş, sarayda Müzika Meşkhanesi ve orkestrası da kurularak Müzikayı Hümayun gençlerinden koro da oluşturulmuştur. Gençler için bir konservatuar işlevi gören, altmış öğrencinin ders gördüğü Meşkhane’de öğrenciler; yaylı sazlar, şan, ve dans dersleri ile yetiştirilmiştir (Topuz, 2009: 54). O dönemde seçkin insanların konaklarında Batı müziği çalınmış, erkek ve kız çocuklarına piyano dersleri aldırılmış, Piyano derslerini ise genelde Levanten, Rum, Ermeni ve Musevi öğretmenler vermiştir (Topuz, 2008:100,101).

Batının giderek gelişen ve emperyalist bir yol izleyen kapitalizmi, Osmanlı ile arasında kurduğu ticari ilişkilere aracılık yapan burjuva sınıfının niteliğini de belirlemiştir. Batı kapitalizminin, başından beri ticari malların satımı ve temsilciliği için aracı olarak din kardeşliğini temel alması, Osmanlı’da hamileri durumunda olan Rum ve Ermenilerin tercih edilmesi, onların batı tarzı modern eğitimlerinin desteklenmesi, Osmanlı Hristiyan vatandaşlarını zaman içinde yaşam standartları açısından ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir. Batıdan gelerek Osmanlı’ya yerleşen gayri Müslüm tüccarlar ile yerli Gayrı Müslümler ile kaynaşarak “Levanten” kültürünün yayılmasında da etkili olmuştur (Avcıoğlu,1969:129). Özellikle Osmanlı liman kentleri, yabancı ülkelerin denetiminde yürüyen mimarisi, farklı kültür ve eğlence alışkanlıkları olan ticaret merkezleri durumuna gelmiştir (İnalçık, 2020:44).

Osmanlı Devletinin modernleşme sürecinde halkın sosyalleşmesi ve kültürlenmesine kahvehaneler de önemli bir rol oynamıştır. Kahvehaneler rutin işlevlerinin yanında özellikle halk edebiyatının ürünleri olan aşıkların dinletileri, tasavvuf musikisi icraları, geleneksel meddah karagöz ve ortaoyunu gösterileri ile iletişim, eğlence, eğitim gibi ihtiyaçların karşılandığı yerler olarak da işlev görmüştür. (Durmaz, 220:112). Kahve aşıkları saz eşliğinde şiir söyleme yanında Ferhat ile Şirin, Kerem ile Aslı gibi halk hikayeleri de anlatmıştır. Aşıkların okuduğu şiirler 19. Yüzyıldan

itibaren divanlar halinde basılıp günümüze kadar gelmiştir (Duvarcı, 2012:82). Aşıklar kimi zaman yaşanan dönemin olaylarını eleştirel bir dille aktararak halkın sesi olmuştur. Kahvehanelerde Türk Tiyatrosu geleneği içinde yer alan karagöz gölge oyunu, orta oyunu, meddah, kukla gösterileri yapılmış, tasavvuf edebiyatı da icra edilmiştir. Geleneğin devamı için yeni icracıların da yetiştirildiği kahvehaneler; aşıkların, karagözcülerin, meddahların usta-çırak ilişkisi içinde yetiştigi merkezler olarak da işlev gördüğü bir halk okulu olmuştur. (Durmaz,2020:112; Kılıç,2015:63).

Gayri Müslüm azınlıklar aldıkları eğitim ve dil bilgileri ile tercüme odalarında olduğu gibi Osmanlı bürokrasisinin değişik kademelerinde de kazançlı işler bulmuş, ayrıcalıklı batılı şirketlerin mümessilliğini yapmış, yaşam tarzları ve maddi imkanları ile büyük ölçüde Osmanlı burjuvazisini oluşturmuştur (Timur,2001:15). Sanayinin yokluğu, yerli burjuva sınıfını geliştirecek önlemlerin alınmaması, cılız bir işçi sınıfı yanında yine bilinçsiz, feodal kültürün egemenliği altında bulunan yoksul köylü sınıfının varlığı, bitmeyen savaşların getirdiği ekonomik ve sosyal yıkımlar, Osmanlı ekonomisinin Batı Avrupa Kapitalizmine teslimini kolaylaştırmıştır.

Batının askeri, ekonomik ve siyasal üstünlüğünün kısılcacında gelişen Osmanlıdaki kapitalist üretim ilişkilerinin batılı devletlerin çıkarlarına hizmet edecek biçimde şekillenişine, ekonomisinin borç batağına sürüklenip, sömürgeleşmesine ilk tepkiyi gösterenler ise batı tarzı eğitim kurumlarında yetişen sivil ve askeri bürokrat aydınlar olmuştur. Batı ülkelerinin yükselen ticari, ekonomik ve askeri baskılarına; batı usulü askeri ve sivil yapılanmalar ile karşı koyarak yeniden bağımsız bir ülke olma düşüncesi; aydınlar nezdinde 19. yüzyıl ortalarından başlayarak kendini hissettirmeye başlamıştır (Avcıoğlu, 1969:51).

Batı toplumlarında halkçılık anlayışı içinde hakları olan yurttaşa dönüşen bireyler için devlet bu hakları korumanın, geliştirmenin, yaşatmanın güvencesi olarak görülen kamusal bir kurum niteliği kazanmıştır. Rousseau'nun Emile'de belirttiği gibi çocuğun halka, ulusa, vatana, devlete ve topluma ait olduğu düşüncesi benimsenmiştir. Diderot' Halkın Eğitimi adlı broşüründe eğitimin devlete ait bir kamu hizmeti olması ve ülkenin en ücra köşelerine kadar taşınması gerektiğini belirtmiştir. Rousseau ve ardıllarının geliştirmeye başladığı modern eğitim anlayışı ile yeni bir toplumun var edilmesi de amaç edinilmiştir (Kaymak, 2022:439-447).

Osmanlı Devletinde de devleti kurtarma güdüsü ile mücadele eden küçük burjuva kökenli aydınlar “Genç Osmanlılar” adı ile anılacak dönüşüm hareketini başlatmıştır. Genç Osmanlılar’dan Meşrutiyete uzanan süreç içinde; aydınlanma, pozitivizm, materyalizm, laiklik gibi batılı bilim, felsefe ve ideolojileri önem kazanmıştır. Bu doğrultuda yeni tartışmalar, yeni yayınlar, yeni yaşam biçimleri yeni eğitim, öğretim

modelleri de gündeme gelmiştir. Medrese çağdışı olmak ile eleştirilmiş, özellikle pozitivizm askeri ve tıbbiye öğrencileri arasında hızla kabul görmüş tabana yayılması için de bazı süreli yayınlar çıkarılmıştır (Doğan,2019:166). Bu düşünceler, batılılaşma mücadelesi içindeki aydınların halkçılık düşüncelerine, halkın eğitime ve modern halk eğitimi faaliyetlerine de yön vermiştir.

Fransız İhtilali Batılı toplumların yanında Çarlık Rusya'sını da etkilemiş; aydınların, köylüleri bilinçlendirmeyi merkeze aldığı "halkçılık hareketi" (Narodnik hareket) Rusya'da da önemli bir siyasal figür haline gelmiştir. Çoğu zaman "ulus" kavramı ile birlikte kullanılan "halk" kavramı, emeği ile geçinenleri ifade etmiş; ulusal birlik ve beraberlik bilincinin ve ulusal kültürün kaynağı olarak görülmüştür. Gelişmemişten, geri kalmıştan, yoksuldan ve ezilenden yana olma biçiminde yankı bulan halkçılık kavramı, tüm dünyada verilen ulusal kurtuluş mücadelelerinin temel dayanağını oluşturmuştur (Çeçen,1990:29). Osmanlı aydınları da gelişen bu halkçılık akımından etkilenmiş, halkı aydınlatmanın bir gereği olarak saray dili yerine, kendi mecrasında akan, işlenmesi, keşfedilmesi gereken halk diline, kültürüne ve edebiyatına doğru, yönelmiştir (Kongar,2003:73). Aydınlar nezdinde halka yönelmek, halka doğru hareket etmek; halkı bilinçlendirmek, laik, ulusal ve bilimsel temelde eğitmek ve bu yolla otokratik, teokratik rejimlerden kurtuluşun, toplumsal kalkınmanın önemli bir adımı olarak görülmüştür (Atay;2014:544).

19. yüzyıl başları, Osmanlı aydın ve bürokratlarının, eski düzene dönme çabası yerine, modernliğin temsilcisi durumunda olan batı kapitalist sistemine uyum için adımlar atılan bir dönemdir (Cem, 2020: 224). Beşiktaş Cemiyet'i İlmiyesi ile (1815) Osmanlı'da ilk özel bilim derneği de kurulmuştur. Gelecek sivil örgütlenmelerin öncülü olan ve batı kültürü ile temas halinde olan bu dernek yolu ile dinleyicilere açık toplantılarda; din, felsefe, tıp, fen ve edebiyat konularında dersler, konferanslar verilmiş, edebiyat yarışmaları yapılmış ve şiir antolojisi yayınlanmıştır (Ekmeleddin, 1987:803).

II. Mahmut döneminde batı tarzı profesyonel bir ordu yapılanmasına gidilmesi, ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi modern döneme uyumun yeni adımları olmuştur. Batılı eğitim kurumlarına dönük ilk adım modern askeri ve tıp okullarının açılması olmuştur. II. Mahmut döneminde modern posta teşkilatı da kurulmuştur. Bu dönemde angarya ve müsadere kaldırılmış, mülkiyetin korunması, kanun önünde eşitlik, din hürriyeti gibi bazı bireysel haklar da getirilmiştir (Öztürk, 2000:8). 1830'lu yıllarda ilk kez batıya öğrenci ve Torna, döküm, makine, terzilik gibi çeşitli mesleklerde çıraklar gönderilmiş, döndüklerinde nitelikli işçi ve usta statüsünde

önemli görevler verilmiştir. Giderek daha fazla önem kazanacak kurumsal yapılardan biri de Tercüme Odası olmuştur. 1821’de kurulan ve bir dil akademisi gibi çalışan Tercüme Odasına Tanzimat ile birlikte Türkler de alınmaya başlanmış; yeni kuşak bürokratların eğitim aldığı bir kuruma dönüşen Tercüme odasında; Ali Paşa, Fuat Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Namık Kemal gibi reformcu devlet adamları ve aydınlar yetişmiştir(Yıldız, 2021;36).

II. Mahmut’un topladığı “İslahat Meclisler’nden birinde “kamuoyu oluşturma aracı” olarak gazete çıkarmak fikri öne sürülmüş, bu öneriden hareketle halkı bilgilendirme ve kimi konularda eğitmek için Türkçe yayınlanan ilk devlet gazetesi Takvim-i Vakayi (1831), çıkarılmaya başlanmıştır. Türkçe dışında; Fransızca, Rumca, Ermenice, Arapça ve Farsça dillerinde de yayın yapan gazete ile; halkın yurt ve dünyada olanları öğrenmesi; yabancıların Osmanlı’nın resmi görüşlerinden haberdar olması; yanlış haberlerin yayılmasının önlenmesi, fen, sanat, sanayi ve ticarete dair bilgilerin halkın yararına sunulması; halkın devlet icraatlarını bilinerek buna uyması hedeflenmiştir. Kadrosunu padişaha bağlı medrese hocalarından oluşturduğu gazetede ilk kez modern anlamda halk eğitimine ilişkin görüşler dile getirilmiştir (Koloğlu,1981:7).

Osmanlı da eğitim ve sosyal yaşamda modernleşme adımları sürerken, batılı kapitalist ülkelerin siyasal ve ekonomik üstünlüğü, Osmanlı’nın ulusal siyasal ve ekonomik çıkarlarına dönük önlemler almasında engel oluşturmuştur. İngiliz diplomatları, Osmanlı’nın ekonomik kalkınması için kapitülasyonların kaldırılmasının elzem olduğu bir dönemde, Osmanlı devlet adamlarına “Balta Limanı Antlaşması” ile “Serbest Ticaret Doktrinini” kabul ettirmiş ve bu anlaşma ile de Osmanlı Devleti, Avrupa ekonomisinin açık pazarı haline gelmiştir. (Türkislamoğlu, 2024:605).

Osmanlı Modernizminin Gelişiminde Tanzimat Dönemi (1839-1876)

II. Mahmut’un ölümü ile tahta çıkan Abdülmecit tarafından ilan edilen ve Avrupa kapitalizmi tarafından desteklenen Tanzimat Fermanının (1839) üç temel hukuki boyutu bulunmaktadır. Bunlardan biri padişahın egemenlik hakkının sınırlanması; İkincisi kişilerin can, mal ve onursal haklarının yasal düzenlemelere bağlanması; üçüncüsü ise yürütmenin belirlenen ilkeler doğrultusunda düzenlenecek yasalar ile yapılacağının belirtilmesidir. Yasama işini yürütecek meclisin asker-sivil bürokrat ve ulemalardan oluşturulması, bütçe yapılması, banka kurulması, Avrupa sermayesinin ve yetkili uzmanlarının ülkeye davet edilmesi, karma mahkemelerin kurulması gibi önlemler Tanzimat ile gelen düzenlemeler arasındadır (Çavdar,2004:26).

Tanzimatın ilanından sonra Abdülmecit'in verdiği emir doğrultusunda kurulan "Eğitim Komisyonu" nun aldığı kararlardan en önemlileri; medresenin dışında bir Darülfünun (Üniversite) kurulması; ortaöğretim okullarının açılması ve bu okullarda eğitimin ulemanın elinden alınıp devletin yönetimine verilmesidir. Bu amaçla "Genel Eğitim Meclisi" oluşturulmuş; bu meclis ilk orta ve yüksek öğretim kurumlarını devlet otoritesi altına almak için çalışmıştır. (Topuz,2009:52). Halkı eğitime söyleminin belirginlik kazandığı bu dönemde, halkın eğitiminin askeri yeterlilik ve ekonomik meseleler ile yanında; nitelikli insan gücü ihtiyacı, sosyal kontrol, kültürel kimlik ve siyasi bağlılık gibi birçok meseleye çözüm getireceği düşünülmüş, bu yönelim ile modern anlamda halk eğitiminin zemini de oluşmuştur (Fortna, 2005:18). Tanzimat döneminde Takvim-i Vakayi yanında Ceride-i Havadis (1840), adında yeni bir gazete de çıkarılmaya başlanmıştır. Türkçe yayımlanan ilk özel gazete olan ve Kırım'dan savaş haberleri ulaştıran gazete okuma alışkanlığı kazandırma amacı ile halka bir yıl ücretsiz dağıtılmıştır. İstanbul halkının batı tiyatrosu ile tanışması da Tanzimat döneminde olmuştur. Bu dönemden önce Avrupa'dan gelen tiyatro grupları elçilik salonlarında yabancı dilde oyunlar sergilemiş, 1840 başlarında ise Beyoğlu'nda "Naum Tiyatrosu" faaliyete başlayarak Osmanlı sosyal yaşamında Batılı tiyatronun başlangıcını oluşturmuştur (And, 2019:78).

Abdülmecit eğitime ilişkin yayınladığı fermanla; din ve devlet işlerinde halkın bilgisizliğinin giderilmesini; ülkenin uygun yerlerine gerekli okulların açılarak halkın eğitilmesini istemiştir. İlköğretim alanındaki ilk girişimlerden biri de 1847'de iki yıl olan Rüştîye mektepleri de zorunlu öğretim kapsamına alınmasıdır. Tanzimat döneminde ortaöğretim; Rüştîye, İdadiye ve Sultaniye olmak üzere üç tür okul halinde şekillenmiştir. (Akyüz, 2015). 1845'de "Meclis-i Maarif-i Umumiye Kurulu" (Genel Eğitim Kurulu) kurulmuş, bir yıl sonra da genel müdürlük niteliğinde "Mekatib-i Umumiye Nezareti" oluşturulmuştur. 1842 yılında Askeri Baytar Mektebi kurulmuş, 1847'de de Yeşilköy'de Ziraat Talimnamesi adı ile ilk olarak uygulamalı bir tarım okulu ve Ormancılık alanında da on yıl sonra 1857'de iki Fransız orman Mühendisinin yönetiminde önce Ormancılık kursu verilmiş sonraki süreçte de Orman Mektebi açılmıştır (Binbaşoğlu, 2014:125).

1845'de sekiz kişiden oluşturulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat (Geçici Eğitim Meclisi) kurulu ile eğitim için gerekli reformların plan ve projesini oluşturmakla görevlendirilen meclisin 1846'da yasa metinlerini hazırlamakla görevli Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu raporda; İstanbul'da Darülfünunun (üniversite) kuruluşuna hazırlık ile okutulacak kitaplar için "Encümen-i Daniş" adlı bir bilim kurulu oluşturulması önerisi de yer almıştır. 1851'de Devlet tarafından kurulan ilk dernek

olan Encümen-i Daniş'in temel amaçları; eğitim ve kültür alanında gerekli çalışmaları yapmak, Batıdaki bilimsel çalışmaları ve yenilikleri izlemek, Türk dilinde bilim ve fen kitapları hazırlamak ya da çevirmek, bilimsel bilginin ülkede yayılmasını, vatandaşların bundan istifade yolu ile genel seviyeni yükseltilmesini sağlamak şeklindedir. "Kavaid-i Osmaniyye" adlı Osmanlıca gramer kitabı bu kurulun ilk eseri olmuştur. Encümen-i Daniş' tarafından Ahmet Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı, Osmanlı tarihini içeren Türkçe yazılmış ilk modern tarih kitabı Tarih-i Cevdet (1774-1826) ve İbn-i Haldun'un ünlü Mukaddime adlı eseri de Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır. (Anameriç; 2005:73).

Tanzimat döneminde; İngiltere Elçiliğinin baskıları ile 27 Ocak 1857 yılında köleliğin yasaklandığını belirten ferman yayınlanmış, Abdülmecit tarafından köle ticareti yapılan han yıktırılmış, Trabzon ve diğer vilayetlerde köle ticaretinin önlenmesi için çeşitli tedbirler alınmıştır (Topuz,2009:53). Başlık devrimi(fes), kıyafet devrimi(ceket, pantolon), padişah ve devlet ricalinin uzun sakallarını kesmesi, sadrazamlığın baş vekaletle çevrilmesi, diğer bakanlıkların Avrupai adlar kazanması, Padişah resimlerinin devlet dairelerine asılması, devlet ileri gelenlerinin balolara gitmesi, sarayda çatal ve bıçak kullanılması, hastaneler açılması, mahalle kahvelerinin azaltılmaya çalışılması bu dönemde gerçekleşmiştir. Eğitim boyutu ile de; Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi; Avrupa'dan uzman eğitimciler getirilmesi; Harbiye ve Tıbbiye gibi Fransızca öğretimine önem veren yüksek okullar kurulması; ilköğretimin zorunlu kılınması, modern ortaokullar açılması, kızlara yönelik ortaokul, lise ve üniversiteler açılması, okul kıyafetleri belirlenmesi gibi bir çok reform gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte yapılması gereken diğer eğitim hamleleri, köy reformları gibi temel sorunlar ise ötelenmiştir (Kongar,2003:54-69; Berkes,2017:34).

Tanzimat aydınları, Tanzimat'ın temel öğretisi olan Osmanlıcılığa inanarak İttihad-ı Anasır'ı (Unsurların birliği),sağlamak için batıcılığı istemişlerdir. Osmanlı halkını oluşturan çeşitli din, mezhep ve milliyetler kalkınmacı ortak bir zeminde buluşturulmaya çalışılmıştır. Eğitim yolu ile bunu sağlamak isteyen eğitimcilerin başında ise Satı Bey ve Emrullah Efendi yer almıştır. Prens Sabahattin gibi sorunu toplum yapımızda bulup Anglosakson bir toplum yapısı geliştirmek isteyen Tanzimat aydınları da başka bir grubu oluşturmuştur. Servet'i Fünun ve Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye dergileri çevresinde toplanan pozitivistler ise ayrı bir grup oluşturmuştur (Akşin, 2020:85).

Batı güdümünde ve desteğinde ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın batı kapitalizmi yararına kurulan dışa bağımlılığı artıran mali ve idari reformlar içermesi, Avrupa ile gerçekleştirilen dış ticaret haddinin Osmanlı Devleti aleyhine sürmesine neden olmuştur (Sarıca, 1983: 127;Canlı,1999:17). Toprak ile ilgili yapılan düzenlemeler

kırsal alanların pazar ekonomisi ile bütünleşmesini sağlasa da ülkenin ekonomik sorunlarına kalıcı çözümler getirmemiş; yerli zanaatların yıkılmasına; hayat pahalılığı ve yoksulluğun artmasına; binlerce insanın işsiz ve mesleksiz kalmasına neden olmuştur(Topuz, 2009:55). Bu dönemde halkın aynı zamanda emperyalist bir nitelik gösteren sömürgeci batı kapitalizminden taşınan modernliği kavrayamadığı, yoksullaşan, çoğunluğu tarım ile uğraşan Müslüman köylülerden oluşan halk kesimleri tarafından batılı yaşam tarzı; kaldıramayacakları bir lüks, bir tür birey alafrangalığı olarak görülmüştür. Vergi kesen beyaz yakalı memurun, baskı uygulayan beyin ve zabitin modernliği halkın içe kapanma ve dini değerlere sarılma refleksini artırmıştır (Cem, 2020:224; Berkes,2017:181).

Artan ticari ve siyasal faaliyetler ile birlikte Levantenlerin kümелendiği liman kentlerindeki sosyal yaşam, eğlence ve tüketim alışkanlıkları da renklenmiştir. 1853’de Kırım Savaşı nedeni ile müttefik İngiliz ve Fransız ordularının İstanbul’a gelmesi ile birlikte kentteki “meyhanelerin” yanına “gazino”, “kafe” “şantan” (şarkılı kahvehane, taverna) ve birahane gibi mekanlar da eklenmiş; şarkı ve türkülerin okunduğu yeni kamusal eğlence mekânlarının yoğunlaştığı yerler Beyoğlu ve Galata çevresi olmuştur. Kırım Savaşı ayrıca (1853-56), gazeteler için okuyucu oluşturan önemli olaylardan biri olmuştur. Müttefikler ile Rusya’nın yenilgiye uğratıldığı Kırım Savaşından sonra toplanan Paris Kongresi’nde Avrupa devletlerinden toprak bütünlüğünün korunması ve Avrupa devletler hukukundan yararlanma garantisi alan Osmanlı Devleti de gördüğü desteğe karşılık, istekler doğrultusunda Islahat Fermanı’da ilan etmiştir (1856).

Ferman Müslüm ve gayri Müslümleri eşit kılacak birçok somut madde içermiştir. Osmanlı’da laiklik, eşitlik, adalet ve insan haklarının ilk basamakları olarak yorumlanan bu hükümler yanında Islahat fermanının eğitim yaşamı açısından önemli olan yönü ilköğretim zorunluluğunun tüm ülkedeki kız ve erkek çocuklar için genelleştirilmiş olmasıdır. Bu girişimlerden sonra 1857 yılında Maarif Nezareti kurularak eğitimin bir kamu hizmeti olması yönünde önemli bir adım atılmıştır. Tanzimat döneminde kurulan Mekteb-i Mülkiye (1859) ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin Osmanlının siyasal ve eğitim yaşamında da özel bir yeri olmuştur (Altunya, 2013:319).

Tanzimat’tan sonraki süreçte özgürlükçü düşün akımlarının tartışılmasında edebiyat, şiir ve tiyatro gibi sanat türlerinde verilen eserler önemli bir rol oynamıştır. Abdülmecid, 1859 da Dolmabahçe Sarayı yakınında saray tiyatrosu yaptırmış, örgütçü yapısı yanında modern Türk edebiyatı içinde ki rolü ile öne çıkan Şinasi’nin

Şair Evlenmesi (1860) adlı oyunu açılan bu saray tiyatrosunda sahnelenmek üzere kaleme alınmıştır. Bu yapıt Osmanlıda burjuva kültürü ve yaşam biçiminin sergilendiği ve savunulduğu ilk örnek sayılmaktadır. Şinasi yanında, Namık Kemal başta olmak üzere Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Vefik Paşa, Ebuzziya Tevfik, Recaiade Mahmud Ekrem gibi Tanzimat yazarları da oyunlar kaleme almış, yaptıkları uyarlamalar ile tiyatro repertuarını genişletmişlerdir.

1860 yılında çıkarılan Tercüman-ı Ahval gazetesinde çeşitli eğitim konuları ele alınmış, iç ve dış havadislere yer verilmiştir. Tanzimat döneminden sonra da varlığını sürdüren Tercümanı Ahval ile birlikte Osmanlıda çıkan gazete sayılarında önemli bir artış yaşanmış, tirajları düşük de olsa dönemin mahalle kahvelerinin “bir çeşit kulüp” havasında olması ve kimi kahvelerde gazetelerin yüksek sesle halka okunması gibi etkenler gazetelerin toplum yaşamına etkisini artırmıştır. Dönem hükümeti, çoğalan gazete ve etkileri nedeni ile bir düzen arayışına girmiş ve 1864 yılında Matbuat Nizamnamesi’ yayınlanmıştır (Akşin, 2911:34).

1860 yılında Osmanlı Bilim Cemiyeti, çoğunluğu Tercüme Odası kökenli aydınlar tarafından kurulmuş, halkın eğitimi için çalışmalar yürüten bu cemiyette Fransızca, İngilizce, Rumca ve Hukuk ve İktisat dersleri verilmiş, yanı sıra “Mecmua-yı Fünun” adlı bir de dergi çıkarılmıştır. Cemiyetin hedef kitlesini üniversite çağına gelmiş gençler ve halk olmuştur. Cemiyette okuma salonu (kıraathane) ve kütüphane hizmeti de verilmiştir. Verilen kütüphane hizmetinin Avrupa ülkeleri kütüphane kriterlerine göre düzenlenmiş olması ve ilk dernek kütüphanesi olması açısından da önemi bulunmaktadır (Akyüz, 2014:196).

Eğitim kurumlarının çoğalması ve basılan gazeteler ile birlikte okuyanların sayısında yaşanan artış ile halka günlük gazete okuma alışkanlığı kazandırma amacı ile Osmanlı Bilim Cemiyeti tarafından “kıraathane” de açılmıştır. Cemiyetin Çiçek Pazarı’ndaki merkezinde açılan kıraathanede üyelik sistemi işletilmiş, farklı dillerde çok sayıda gazete bulundurulmuştur. Zamanla bu tür kıraathanelerin (okuma evi) sayıları çoğalmıştır. İstanbul’da bu dönemde “imaret” adı verilen kahvehanelerde karagöz gölge oyunu, meddah gösterileri, kır kahvelerinde de ortaoyunu gibi geleneksel tiyatro gösterileri ile halk edebiyatının çeşitli ürünleri de sergilenmiştir. (Durmaz,2020:112; Aktaş,2011:61; Yaşar,2016:3).

Halkın önemli bir eğlence ve sosyalleşme aracı olan gölge oyunu kahvehaneler ile sınırlı kalmamış; evlenme, doğum, sünnet gibi saraylarda, konaklarda ve evlerde yapılan şenliklerde de halk ile buluşmuştur. Genel konular ve klasik hikayeler yanında, doğaçlama söylemler ile dönemsel olaylara da kayıtsız kalmayan gölge oyunu tiplerleri, Osmanlı sosyal yaşamı içindeki bireylerden oluşmuştur. Oyunlar, ayaklı birer gazete ve özgür bir basın işlevi de görmüştür. Geleneksel tiyatronun bir

başka kolu olan kukla gösterileri kahvehanelerde seyirci bulan diğer etkinlikler arasında yer almıştır (Durmaz, 2020:122).

Osmanlıda kahvehaneyi mekan seçen, kendi isimleri ile anılan kahvehaneleri bulunan ilk seyirlik oyuncular da meddahlardır. Ramazan ve bayramlarda etkin olan meddahlar oyun içinde her türlü kişi, unsur, görüntü ses ve hareketi göstermeci yöntemle ortaya koyarak, hikayeler anlatmış ve dönem içinde halk nezdinde etkili olmuşlardır. (Durmaz, 2020:118). Bu yolla bir sosyal ortam içinde halkın eğitime katkı sunan bir diğer etkinlik de orta oyunu dur. Özellikle Abdülaziz (1861- 1876) döneminde yaygınlaşan bu oyunlar; karagöz, meddah, hokkabaz, curcuna ve kukla gösterilerinden gelen unsurları bünyesine katarak şekillenmiştir.

Kahvehanelerin dışında kırsal kesimlerde yaşayan halk ritüellerin kaynaklık ettiği köy seyirlik oyunları ile buluşmuştur. Anadolu köylerinde oynanan köy seyirlik oyunları dönemlere bağlı kalmaksızın köylüler tarafından mevsim dönümü gibi özel günlerde oynanan bu oyunlar günümüze kadar gelmiştir. Zamanla törensel ve büyüsel yanları azalan bu oyunlar bir eğlenme sosyalleşme aracına dönüşmüştür.

Tanzimat döneminin eğitim amaçlı sivil örgütlenmelerden biri de İslam Eğitim Derneğidir (Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye 1860). Bazı hayırsever paşaların kurduğu bu dernek ile eğitim alanına el atılmış, Müslüman çocukların eğitim açısından geri kalmasını önlemek amacı ile onarılan eski bir mektepte eğitim faaliyeti yürütülmüştür. Her bir paşanın bir dersi üzerine alarak verilen derslere halkın ilgisi de yüksek olmuştur (Bilir,2013:44). Okuma, yazma, dini ve dünyevi bilgiler, tarih, coğrafya, hesap ve defter tutma gibi dersler ile Kapalıçarşı önündeki esnaf çıraklarının eğitildiği dernek okulu; Osmanlıdaki ilk çırak ve halk okulu(1865), olarak da nitelenmektedir (Tozlu,1989:103). Okul zamanla misyonunu genişletmiş, halktan ve Milli Eğitim Bakanlığı'ndan aldığı destek ile bu günkü adı ile yetim çocuklarını okutan “Dar-ül Şafaka” adını almıştır (Bilir,2013:44). Tanzimat döneminde kurulan sivil toplum dernekleri, halkın eğitimi konusunda girişken bir tutum sergilemiş, düzenledikleri; konferanslar, yetişkin kursları, eğitim çalışmaları ve süreli yayınlar aracılığı ile toplumun bilinçlenmesi ve eğitimi yönünde çaba göstermişlerdir. 1861’de Osmanlı Devleti içerisinde kurulan Gayri Müslüm Derneklerinden biri olan İstanbul Rum Cemiyet-i Ebediyyesi’ de çalışmalarını 1912 yılına kadar sürdürmüş, Avrupa’daki bazı ünlü bilim akademilerinin fahri üyeliğini yapan dernek yöneticileri, bilimsel çalışmaları destekleyerek, farklı konulardaki kitap çevirileri de yapmıştır (Anameriç,2005:73).

19. yüzyılın ikinci yarısında basın toplum yaşamında daha etkili olmaya başlamış, halkın anlayabileceği bir dil ile yazma düşüncesi karşılık bulmuş, en etkili olan gazeteler ise örgütçü yazar Şinasi'nin çıkardığı Tercüman-ı Ahval (1860) ve Tasvir-i Efkar (1862) gazeteleri olmuştur. Bilimcilik, halkçılık ve anayasacılık bilincinin gelişmesinde, dil ve edebiyatın sadeleşmesi ve çağdaşlaşmasında yeni edebiyatın taşıyıcısı olan gazeteler önemli bir işlev görmüştür (Berkes,2020:261). 1860'lı yıllarda Meşrutiyet yönetimi, Tercüman-ı Ahval gazetesinde tartışılmaya başlanmış ve bu tartışmalar Şinasi'nin fikri önderliğinde “Yeni Osmanlılar” (1865) hareketini doğurmuştur.

1876 Anayasası ile noktalanın Yeni Osmanlılar Hareketi; düşün yaşamını yönlendirici gücü; özgürlükçü düşünceleri kamuoyu ile paylaşma ve yayması; eğitime verdiği önem ile aynı zamanda bir eylem hareketi olarak Türk siyasal yaşamında önemli ve özgün bir yere sahip olmuştur(Çavdar, 1982:49). Yeni Osmanlılar, yazdıkları fikirler ile gelecek kuşakları da etkilemiş, Jön Türk eyleminin çekirdeğini oluşturan düşün hareketinin oluşmasına da etkide bulunmuştur (Çavdar,1982:51). Şinasi, Ziya Paşa, Ebüzziya Tevfik, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi önemli isimleri bulunan, kara ve deniz subaylarından genç öğretmen, memur, edebiyatçı ve gazetecilerden oluşan bu aydınlar topluluğu (Öztürk, 2000:12), devletin kurtuluşunu; meşruti ve hürriyetçi bir siyasi yapıya geçilmesinde; batı kurumlarının Türkiye'ye sağlıklı bir şekilde getirilmesi ve kurumsal bir yapı kazanması ve halkın bu doğrultuda eğitilmesinde görmüşlerdir (Çavdar, 1982: 11,12). Tanzimat dönemi aydınlarının nerede ise tamamının gazetelerde yazdığı yazılar, tefrika edilen romanlarının içeriği ve öğreticiliği onlara bir tür öğretmenlik ve toplumsal önderlik misyonu da giydirmiştir (Akçam, 2018: 123).

Fikre dayalı edebiyat anlayışını benimseyen Namık Kemal, yazılarında vatan, millet, hürriyet gibi konulara yer vermiş, siyasal mücadele için yurtdışına çıkarak Ziya Paşa ile birlikte “Hürriyet Gazetesi”ni yayımlamıştır. Namık Kemal tüm yazılarında Osmanlı Devletinin çöküşünü tersine çevirmenin tek yolunun halkın eğitimi ve anayasacı ve merkezietçi bir düzen olduğunu vurgulamıştır (Çavdar, 1982:46). Eğitimin Türkçe olması gerektiğini Avrupa'nın Latineden kurtularak kalkındığını, Osmanlı'nın da Arapça'dan kurtularak kalkınacağını dile getirmiştir. (Akşin,2021:37). İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Ziya Bey (Paşa) Ali Suavi ve Agah Efendi gibi dönem yazarları makaleleri ile Osmanlı hükümetinin icraatlarını ve liderlerini eleştirilere tabi tutmuştur (Koray,1983:570).

1863 yılında kurulan Darülfunun'da (Fenler evi), yapılan açılış konuşmasından sonra fizik ve kimya konularında halka açık ders verilmiş ve işlenen konu deney yapılarak gösterilmiştir. Kimyager Derviş Paşa tarafından verilen ilki 500'e yakın vatandaş

tarafından izlenen ve sürdürülen bu dersler Takvim'i Vakayi' gazetesinde de yayınlanmıştır. Dinsizlik ile suçlanan Darülfünun uzun ömürlü olamasa halka yönelik ilk resmi eğitim girişimleri olması ve Osmanlı'da devlet eli ile yürütülen ilk halk eğitimi etkinliğinin üniversite yolu ile başladığını göstermesi bakımından önemlidir. (Akyüz, 2015:169). 1866'da Maarifî Umumiye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Tercüme Cemiyeti de Halkın okuması için kitaplar yazılması ve klasik kitapların çevrilmesini amaçlamıştır. Ülke içindeki yayın çeşitliliğine katkı sunan dernek, halk eğitimini ön plana çıkararak Osmanlı Devletinde bilginin toplumsallaşması için yapılan çalışmalara örnek oluşturmuştur (Anameriç, 2005:73).

1865'te Bosna'da ve 1868'de Sivas'ta memurların sabahları devama mecbur tutuldukları "Mekteb-i Aklam" ya da "Sabah Mektebi" denen kurslar açılmıştır. 1864'te İstanbul'da devletin diplomasi ve tercüme işlerinin Gayri Müslümlerin tekelinden kurtarmak için genç memurlar için Lisan Mektebi açılmıştır. 1868'de İstanbul'da açılan Arkeoloji Müzesi ve gönüllülerden oluşan yeni sivil toplum kuruluşları eli ile de halkın eğitimi faaliyetleri çeşitlenmiştir.

Tanzimat ile birlikte açılan batı kökenli okullardan alınan eğitim, hızla çoğalan gazete ve dergilerden yansıyan yaşam biçimleri, görgü kurallarına ilişkin çeviri makaleler, Osmanlı kadınlarının kamusal alana geçişini de hızlandırmıştır (Deren, 2004: 225). Tanzimat döneminde Abdülmecit (1839-1861), tüm memurlara setre pantolon giydirerek II. Mahmut'un orduda başlattığı giysi ıslahatını yaygınlaştırmıştır. Kırım Savaşı sürecinde İstanbul'da bulunan müttefik İskoç Alayı için yapılan marşın nağmeleri ile "katibim" türküsü yakılmış, türkü günümüze kadar da popülerliğini sürdürmüştür (Akyüz, 2015:107).

Muhbir gazetesi kapatılıp Ali Süavi'nin Kastamonu'ya sürülmesinden sonra Paris'te bir araya gelen Yeni Osmanlılar 1867 baharında padişah Abdülaziz'e hitaben bir mektup kaleme alarak siyasal anlamda batılılaşma ve laiklik taleplerini dile getirmiştir. Mektupta; Padişah'tan Meşrutiyeti ilan etmesi de istenmiştir (Çavdar, 1982: 14). Yazıları ile Parlamento, halka karşı sorumlu yönetim, siyasal özgürlük, salt özgürlük, vatan ve ulus gibi kavramların tartışılmasını yayılmasını sağlayan (Çavdar,2004:33-37). Yeni Osmanlılar, Abdülaziz'in Fransa ziyareti nedeni ile Fransız Hükümeti'nin kendilerini sınır dışı etmesi üzerine Londra'ya geçip Ulum adlı gazeteyi yayınlamış ve binlerce basılarak çeşitli yollardan Osmanlı topraklarında dağıtılmıştır (Akyüz, 2015:201; Çavdar, 1982: 14).

1867'de Fransız Eğitim Bakanı Duruy, Osmanlı' da eğitim kurumlarının sistemli hale

getirilmesine yönelik bir proje ile, dinler ve milliyetler arası ortaöğretim okulları açılmasını önermiş; bu proje önerisinde; fen, tarih, hukuk ve idare okutacak bir üniversite kurulması, genel kitaplıklar açılması da yer almıştır. Gerek uzman görüşleri, gerek Avrupa devletlerinin baskıları ve notaları ile Osmanlı içinde eğitimin geliştirilmesi, devleti felakete giden yoldan kurtaracak bir çare olarak görülmeye başlanmıştır.

Tanzimat'ın kökleşmesi için aydınlar ve memurların yetiştirilmesi gerekli görülmüş, sivil okulların açılmasına ve memur yetiştirilmesine önem verilmiştir. Osmanlı yönetimi ayrıca yapılacak reformlar ile Avrupa devletlerinin baskılarını bertaraf etmek, Türklere karşı düşmanca davranan Avrupa kamuoyunu da kazanmak istemiştir (Akyüz; 2015:157). Nizamname'den kısa bir süre önce Osmanlı Devleti'nin etkin olacağı batılı bir lise açma düşüncesi somutlaşmış, 1868'de Abdülaziz'in de katıldığı bir törenle Mekteb-i Sultani adıyla “Galatasaray Lisesi” de açılmıştır. Bu dönemde azınlık ve yabancı okulları da büyük gelişme göstermiş, benzer tarihlerde Robert Koleji, Fransız, Avusturya, İngiliz, Alman ve İtalyan Katolik okulları da açılmıştır. Halkın eğitilmesinin devletin bir görevi olarak ele alındığı yeni eğitim düzeni de 169 maddelik “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi” ile 1869'da kanunlaştırılmıştır (Berkes, 2020:237; Akyüz, 2015: 158).

1869'dan sonra Çocuklar için hazırlanmış dergiler de yayın hayatına girmiştir. Yazarların, aile ve devletin çocukların eğitimi üzerindeki sorumlulukları üzerine kaleme aldığı yazılar eğitimin bir bilim olarak görülmeye başlandığını da göstermektedir. Eğitim bilimine ait kitapların yazılmaya başlanması, okul ve sınıf ortamlarının düzenlenmesi, yeni öğretim yöntemlerinin denenmesi, İstanbul ve taşrada eğitimin yaygınlaştırılması için büyük çaba gösterilmesi ve yeni okullar açılarak programlarına hayata dönük dersler konması, öğretimde ilk, orta ve yüksek şeklinde derecelendirilmeye gidilmesi, zorunlu ilköğretimin altı yıla çıkarılması Tanzimat döneminde yaşanan gelişmelerdir. Modern anlamda mesleki ve teknik eğitimin temelleri de bu dönemde atılmıştır (Yıldırım ve Şahin, 2015:84) Saffet Paşa, Kemal Paşa gibi dönem aydınlarının eğitim alanında öne sürdükleri görüşler kadın eğitiminin yaygınlaşmasında da etkili olmuştur (Coşkun, 2019: 407). Kadınların eğitimi ve iş yaşamına katılmasının gerekli görülmeye başlanması, kızlar için ortaokullar açılması, kızların ve kadınların eğitilmesi için orta dereceli okullar ve Kız Öğretmen Okulu açılışı da Tanzimat döneminde gerçekleşmiştir. Halk eğitiminin öneminin anlaşılmaya başlanması da bu dönemin gelişmeleri arasında yer almaktadır (Akyüz,2015:196).

Tiyatro sahasında, 1870 yılında yanan Naum Tiyatrosu'ndan sonra en önemli girişim Güllü Agop'un Gedikpaşa'da açtığı Osmanlı Tiyatrosu' olmuştur. Pek çok tiyatro

sanatkârını yetiştirdiği bir okul olan Osmanlı Tiyatrosu'nda bazıları müzikli olan yerli ve yabancı oyunlar oynanmıştır. Osmanlıda özgürlük, bağımsızlık, ulus gibi kavramların ilk kez sahneye taşındığı Namık Kemal'in "Vatan Yahut Silistre" adlı eseri de bu tiyatrodan oynanmıştır. 1873 yılında İstanbul'da sergilenen temsil siyasal bir olay haline gelmiş, izleyenlerce defalarca sahneye davet edilen yazar lehinde tezahüratlarda bulunulmuş, sokaklara taşan heyecanlı gösteriler yapılmıştır. (Berkes,2017:193; Çavdar,1982:16).

Halkın eğitiminde fikri ve eylemsel önderlik yapan, eğitimin modernleşmesi ve yeni kuşakların yetişmesinde önemli katkılar sunan Yeni Osmanlılar bir çok Fransız aydınlanmacı yazarın yapıtlarının Türkçeye çevrilmesini de sağlamıştır. 1872' de Namık Kemal etrafında toplanan aydınlar ile İbret gazetesi de çıkarılmıştır. İlk sayısı 25.000'i bulan satışı İbret üzerindeki baskıları yoğunlaştırmış, dört ay sonra da gazete kapatılmıştır. Gazetede kaleme alınan yazılarda Namık Kemal ünlü komün savunmasını irdelediği, Ahmet Mithat Efendinin ise I. Enternasyonal'i savunduğu, dönem aydınlarının ülke sorunları yanında dünyada olup bitenleri takip ettiği de görülmektedir (Çavdar,1982:48).

Osmanlı Modernleşmesinde I. Meşrutiyet ve Abdülhamit Dönemi (1876-1908)

1876 da Fatih medresesindeki öğrencilerin gösterileri ile başlatılan Softalar Darbesi il tahttan indirilen Abdülaziz'in yerine V. Murad padişah ilan edilmiş, darbe sonrasında Meşrutiyet idaresi ve Anayasa sorunu güncellik kazanmıştır Kısa bir süre sonra da V. Murad'ın zihinsel sağlığı ve bazı politik hesaplar nedeniyle 1876'da yeğeni II. Abdülhamid padişah yapılmıştır. Islahhane ve sanayi mekteplerinin kurucusu, batı ile il işkileri güçlü başarılı bir vali olan Mithat Paşa'nın inisiyatifi ile tahta oturan II. Abdülhamit'e de, Osmanlı'nın ilk anayasası olan Kanun-i Esasi (1876) kabul ettirilmiştir (Çavdar, 1982:25).

Kanuni Esasi'de eğitim ile ilgili maddelere de yer verilmiştir. Bunlardan biri, öğretim işini herkesin özgürce yapabileceği, her Osmanlı vatandaşının genel ve özel öğretim yapmaya izinli olmasıdır. İkincisi, azınlıkların din ve inanışlarına dönük öğretimlerine dokunulmayacağı ve bunun devlet denetiminde olacağıdır. Bir diğeri ise ilköğretimin zorunlu olmasıdır. 1876 Anayasası; seçilmiş bir organ ile (Meclis-i Mebusan), atama ile gelmiş bir organ arasındaki diyaloga dayalı olmuştur. Anayasanın 113. Maddesi ile kişi hak ve özgürlükleri yine padişahın iradesine bağlı kalmış; II. Abdülhamit'te bu maddeden yararlanarak Osmanlı Rus Savaşını bahane edip, bir yıl gibi kısa bir süre içinde Meşrutiyet Rejimine son vererek mutlak monarşi idaresini kurmuştur. Mithat Paşa'yı yargılatıp katledilmesini sağlayan, Meşrutiyet

yanlısı aydınlara karşı tutucu ulema ile işbirliği içinde olan Abdülhamit; İslam dininin modern dünyaya uyumlu bir yorumundan yana olmuş; batı tipi eğitime önem vererek niteliği tartışma konusu da olsa modern devlet okullarının yaygınlaştırılmasına dönük bir politika izlemiştir (Karataşer, 2017:433)

Osmanlıda batıda olduğu gibi özellikle sanayileşme ve makineleşme ile birlikte kadınların da çalışma yaşamına girmeye başladığı görülmektedir. Kadınlar çalışma yaşamına girdikten sonra örgütlenerek eğitimden de yararlanma hakkına sahip olmuştur Kanun-i Esasi’de yer alan “Öğretim işini herkes özgürce yapabilir, ilgili kanuna uymak kaydı ile her Osmanlı vatandaşı genel ve özel öğretim yapmaya izinlidir” maddesi ile girmiş kadınların eğitim hakkı tescillenmiştir (Güven, 2022:417) Osmanlı toplumunda yayımlanmış ilk kadın dergilerinden biri Hanımlara Mahsus Gazete adını taşımaktadır. 1895-1906 yılları arasında yayımlanmış kadın dergisinin yazı kadrosunun tamamına yakınının kadınların oluşturduğu bu dergi; Osmanlı toplumunda kadınlık bilincinin uyanmasında ve kadınların yazmaya yönelmesinde de rol oynamıştır. Fatma Aliye’nin “İslam kadınları” adlı çalışması feminist tarih bilincinin en erken örneği olarak nitelenmektedir. 13 yıl aralıksız 613 sayı yayımlanan dergi, Osmanlı devrinde en uzun süre yayınlanan kadın dergisi olmuştur. (Timuroğlu, 2021:27).

İstibdat dönemi olarak da adlandırılan Abdülhamit döneminde sansüre de tabi tutulmasına rağmen gazete ve dergilerin okur sayıları artmıştır. 1891’de yayımlanmaya başlayan Serveti Fünun adlı fikir ve edebiyat dergisi, informal öğrenme kaynağı olarak işlev görmüştür. Aynı zamanda eğitimci olan ve batı düşüncesini Türkiye’ye sokmaya çalışan, Tevfik Fikret’in yazı işleri müdürlüğü yapmaya başlaması ile derginin edebiyat yanı da güçlenmiştir. Şiirleri ile zulme, baskıya, kötülüklere karşı isyan eden, gençliği yurt sevgisi konusunda etkileyen Tevfik Fikret, Galatasaray Sultanisi dışında Darül Muallim’de de hocalık yapmış, müdürlüğü sırasında okul marşı yazmış, öğretmenlerine konferanslar vermiş, müsamereler yaptırmış ve okul hekimliği de kurdurmuştur (Akyüz,2015:305).

Osmanlı Modernleşmesinde II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)

1876 Anayasasının rafa kaldırılıp Meclis’i Mebusan’ın kapatılmasından sonraki on yılda Abdülhamit’in Mutlakiyetçi yönetimine karşı Harbiye ve Mülkiye gibi genellikle halk çocuklarının okuduğu okullarda 1889’dan sonra ki süreçte bazı kıpırdanmalar baş göstermeye ve gizli dernekler kurulmaya başlanmıştır. 1889’da İbrahim Temo ve arkadaşları İttihat ve Terakki adını alan gizli bir örgüt kurmuşlardır. Yeni Osmanlılar cemiyeti yerine, müstemleke olma tehlikesine karşı bir milli mücadele hareketi olarak doğan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kısa sürede Harbiye, Bahriye, Mülkiye, Baytariye, Topçu ve Mühendishane okullarında da hücreleri oluşmuş, örgüt ilk

olarak 1894’de Emperyalist güçlerin arkalaması ile başlatılan Ermeni direniş hareketlerini ve kısımlarını kınayan bir bildiri yayımlamıştır (Karabekir, 2014).

Üyeleri daha çok subay, bürokrat ve aydınlardan oluşan ve kendilerine jön Türkler’de denilen İttihat ve Terakki hareketi, baskıcı Abdülhamit rejimine karşı Osmanlı sınırları içindeki tüm halkların ortak eylemini öne çıkaran Osmanlı Ulusu kavramı üzerinde durmuş, 1000 adet basılarak dağıtılan bildiri büyük yankı uyandırmıştır. Bildiride cemiyetin amacının Osmanlı yararına çalışmak olduğu vurgulanırken; adalet, eşitlik ve özgürlük gibi insan haklarını çiğneyen, Osmanlının ilerleme ve gelişmesine engel olan, vatani yabancıların ellerine bırakan hükümetin hareket şeklini değiştirmek üzere cemiyetin kadın ve erkek tüm Osmanlı yurttaşlarına açık olduğu da belirtilmiştir. Örgütün görevi; şimdiki hükümet yerine, insan haklarını koruyan ve uygarlık yolunda ilerlemenin kaynağı olan meşrutiyet yönetimini geri getirmek, iyi ahlakı korumak, genel eğitimin ilerlemesine, insanlığa ve uygarlığa hizmet etmek şeklinde açıklanmıştır. Bildiride, Osmanlı hükümeti bağımsızlıktan ve ilericilikten yana eşitlikçi bir hükümet durumunu aldıktan sonra ise örgütün devletin siyasal bütünlük ve bağımsızlığı, eğitimin yaygınlaştırılması, ahlakın yüceltilmesi, zenginliğin artırılması, ticaretin çoğaltılması ve bayındırlık için vatana ve ulusa ruhça ve maddeten yararlı her türlü girişimde hükümete yardım etme ve arkalamayı kutsal bir görev sayacağı da bildirilmiştir. (Çavdar,1982:54)

Cemiyetin yayın organı olan Meşveret Gazetesi’nde 1895 ve 1896 yıllarında örgütün tüzüğü de yayınlanmıştır. 19. yüzyılın sonlarında İttihatçılar batı sömürüsüne karşı yeni bir modernleşme politikası doğrultusunda Hristiyan azınlıkların ayrılıkçı tutumlarının da etkisi ile “Milli İktisat” ve “İktisadi Uyanış” adı altında Müslüman-Türk Burjuvazisini yaratmaya dönük politikalar izlemiştir (Toprak, 1995: 111-113; Çavdar,1982:55). Batı ve Rusya’dan destek alıp bağımsızlığını ilan eden yeni ulus devletler ile birlikte artan toprak kayıpları merkezi bürokrasi içindeki Osmanlı aydınlarını “bizlik” fikrine yönlendirmiş, Türk vatandaşlığına dayalı Ulusçuluk, ulusalcılık düşüncesinin ilk tohumları da böyle atılmıştır (Berkes,2020:247). Bu yerli misyoner Türk aydınlarının batılılaşma anlayışı Rus batılılaşma yöneliminde olduğu gibi düşmanı yenebilmek için düşman gibi olma, saldırgan ile özdeşleşme olarak biçimlenmiştir (Kongar,2003:73).

II. Meşrutiyet dönemi; Osmanlı’nın bütün endüstrisinin, bayındırlık ve (demiryolları, limanlar ve sulama işleri), kamu yararına olacak işletmelerinin çoğunun, bütün madenlerin, bankacılığın, sigortacılık, deniz, göl, nehir nakliyat işletmelerin, ticaret işlerinin çoğunluğunun ve bir kısım tarım yatırımlarının yabancı sermaye elinde

bulunduğu bir süreç olmuştur. Yabancıların yönetimine verilen “Dış Borçlar İdaresi” (1881-1928) aracılığı ile toplanan vergi gelirleri de yabancı sermayenin kazanç ve karı olarak dışarıya taşınmış; Bütün sistem, Osmanlı’nın borçlu ve ucuz hammadde ülkesi olarak batı endüstri pazarına hizmet etmesini sağlamıştır (Berkes:2017:49). Avrupa’nın Osmanlı’nın iktisadi, siyasi her işine hakim olması ve kurulan hegemonya içinde Türk milletinin gerilik ve kabiliyetsizlikle itham edilmesi sömürgeleştirilen bir toplumda Müslüman kesiminin köleliğe hazırlanması anlamını taşımıştır (Karabekir;2014:18) 1900’lerin başında toplumun büyük çoğunluğunu sağlık ve eğitim olanaklarından yoksun köylü ve az sayıda işçiler oluşturduğu, Batı emperyalizminin abluka altına aldığı ülkede kurtuluş için öncülük görevi batı kültürünü yakından izleyen yurtsever asker ve sivil bürokratların omzuna yüklenmiştir.

Başlangıcı Şinasi’ye (1826-1870), kadar götürülen yerli (1860), halkçılık anlayışının bir harekete dönüşmesi İttihat ve Terakki Hareketinin padişah yönetiminin mutlak otoritesini sınırlandırdığı parlamenter rejime geçiş ile mümkün olmuştur. 1908’de 1876 Anayasasının yürürlüğe konması için hükümete karşı silahlı direnişin kaçınılmaz gören örgüt üyesi subaylar Makedonya’nın bir çok kentinde iktidarı ele geçirerek Meşrutiyet ilan etmiştir. 1908’de II. Meşrutiyetin ilan edilmesini ve ardından 31 Mart 1909’da İstanbul’da patlak veren gerici isyanın bastırılmasını sağlayan ordu ile siyasi hayat ve fikir hareketleri yeniden canlanmıştır (Sencer, 1969:45).

Osmanlı’da II. Meşrutiyet ile birlikte hükümdar, saray, bürokrasi ve din kurumları dışında bir siyasal parti de doğmuştur (Berkes, 2020:393). Toplumcu Cumhuriyet’e hazırlayan orta sınıf ağırlıklı aydın hareketi olan İttihat ve Terakki partileşmiş, benzer sınıfsal tabana sahip, Prens Sabahattin’in fikri önderliğini yaptığı Hürriyet ve İtilaf Partisi de muhalefet partisi oluşmuştur. Parlamenter sistem içinde siyasal katılım ve muhalefetin oluşumu gibi örnek uygulamalar; gelecekte Türkiye’de demokrasinin yerleşmesine katkı getirmiştir (Karpas, 2010: 45-56). İttihat ve Terakki Partisi 1876 Anayasasında yaptığı değişiklikler ile yasama organının padişah karşısında daha güçlü ve etkili bir duruma getirilmesini de sağlamıştır.

Milli ve kültürel eğitim, seçkinler ve kitle eğitimi, pragmatist eğitim, toplumsal kurtuluşa öğretmen eğitimi, kızların eğitimi, halk eğitimi, iş, üretim köy ve çevre eğitimi, eğitimde çocuktan hareket ve beden eğitimi gibi konular II. Meşrutiyet’te güncel eğitim meselelerini oluşturmuş; ilgili konular üzerinden cemiyetler ve aydınlar eli ile çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. 1900’lü yıllarda eğitime verilen önemin bütçe artışlarına da yansıdığı görülmektedir. 1904-1908 Maarif bütçesi 200.000 Lira civarında iken 1909’ da 600.000, 1910’da 940.000, 1914’de 1,230.000 TL’ye

çıkarılmıştır. Hürriyetin ilanında 79 idadi(sultani) lise varken 1914’de 95 olmuştur. Ege’deki demiryollarında Türk memur olmaması dolayısı ile 1915’de “Şimendifer Memurları Mektebi” adı ile yeni bir okul da açılmıştır (Akşin, 2003: 57). Çağdaş eğitimin ve batı kültürünün Türkiye’ye getirilmesini savunan bir düşünür olan Abdullah Cevdet, batının kültür ve fikir akımlarına açık bir dergi yayınlamayı tasarlamış ve bu tasarı 1904 yılında Ahmed Celaleddin Paşa’nın yardımı ile gerçekleşmiştir. İctihad adını alan dergi Abdullah Cevdet’in ölümüne kadar, Cumhuriyetten sonra da yayın hayatını sürdürmüştür. Atatürk devrimlerine kadar uzanan birçok yenilikçi hareketin düşünsel kökleri, laiklik ve Latin harfleri üzerine birçok yazı bu dergide yayınlanmıştır. (Doğan, 2012:126).

Yeni dönemin adalet, meşveret (danışma kurul, meclis) müsavat, hürriyet ve uhuvvet (Kardeşlik) sloganlarının Osmanlı işçilerini de etkilediği görülmektedir. Peş peşe düzenlenen grevler ve yeni örgütlenmeler ile bir araya gelerek yaşam ve çalışma koşullarını düzeltmek isteyen işçiler 1908 sonuna kadar 11 grev düzenlemiştir. Ağustos 1908’de Moda’da kışlık tiyatrodan toplanan işçiler Anadolu-Bağdat Demiryolları Memur ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvet-Karisi”ni kurmuşlardır. Bu dönemde Yerli işçilerin bu zor çalışma koşulları içinde yaşam kavgası verirken azınlıklardan seçilmiş kalifiye işçilerin, yabancı işçi ve teknisyenlerin birkaç kat yüksek ücret aldığı, Yabancı sermayeli şirketlerin, demiryolu ulaşımı için yetenekli işçi yetiştirmek amacı ile kurdukları okullara ise sadece azınlıkların başvurularının kabul edildiği görülmektedir (Güzel,1999:33).

1908 Meşrutiyetinden sonra gazeteler, dergiler, kitaplar çoğalmış, birçok düşünce akımı da serpilip gelişerek ürün vermiştir. Kurulan İttihat ve Terakki Kulüpleri birçok yerde kültür ve toplumsal etkinlik merkezleri olarak önemli işlevler yerine getirmiştir (Akşin,2020:80). Her alanda ortaya çıkan coşku, tiyatro konusunda da kendini göstermiş, 1909 yılında “Ulusal tiyatro” kurma girişiminde bulunulmuştur. Osman Hamdi bey ile Recaizade Mahmut Ekrem başkanlığında bir tiyatro kurmak için işe başlanmış, yönetmelik hazırlanmıştır. Meşrutiyet ile birlikte oyun yazarlığında da hızlanma olmuştur. Darülbedayi kuruluncaya kadar geçen sürede Cenap Şahabettin, Halit Ziya gibi edebiyat dünyasından tanıdığımız birçok yazar sosyal içerikli tiyatro oyunları kaleme almıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti; milli eğitim meselesini de birinci planda ele alarak; Maarif Nezareti’nin yapılanması için kapsamlı eğitim projeleri geliştirmiştir. Toplumun gelişimini, düzenli reformlar ve dayanışmacı bir toplum yapısında gören İttihat ve Terakki üyesi aydınlar; bilim ve eğitim olgusunun önemini sık sık dile getirmiştir.

Batıdaki başarının anahtarı olarak görülen bilimsel ve laik eğitimin Osmanlı'da da uygulanabileceği düşüncesi ile Meşrutiyeti takip eden yıllarda, İstanbul ve Edirne gibi büyük şehirlerde "İttihat ve Terakki Mektebi" adı ile parasız okullar açılmıştır.

Cemiyetin kulüpleri kanalı ile "Fenler Evi"nde olduğu gibi; halka yönelik gece dershaneleri yolu ile topluma ücretsiz dersler verilmesini sağlamış; Gazeteler, dergiler, gece dersleri ve konferanslar yolu ile eğitim çalışmaları yürütülmüş, Osmanlı tarihinde ilk kez "halkın eğitimi" hareketi olarak nitelendirilebilecek bir süreç başlatılmıştır (Baltacıoğlu, 1941:21). İttihat ve Terakki Hareketinin düşünce alanındaki özgürlükçü tutumu, gazete, dergi ve kitapların yaygınlaşmasını sağlamış, Bu tutum eğitim programlarına da yansımış; tarih dersleri çeşitlenmiş; toplumsal içerikli dersler programa girmiştir. "İttihat ve Terakki Kulüpleri" Cumhuriyet döneminde kurulacak Halkevleri'nin öncülü olarak birçok yerde kültür ve toplumsal eğitim ve etkinlik merkezleri olarak çalışmıştır.

1908-1918 yılları arasında Osmanlı Devletinin siyasi yaşamında önemli bir yere sahip olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1911 yılındaki VI. kongresinde kütüphane kurma, yönetme, geliştirme ve yaygınlaştırma çalışmalarını programına alıp hükümete önererek kütüphanelerin devlet eli ile yapılmasını da resmileştirmiştir. 1913 yılında siyasi programına Milli Kütüphane kurulması gerektiği de belirtilmiş ve 1917 programında da vurgulanmıştır. Dönemin diğer partileri de programlarında bu görüşlere yer vermişlerdir (Anameriç, 2005:75).

Ekim 1912 ile Kasım 1913 arasında Osmanlı'ya karşı tüm Balkan halklarının giriştiği savaşların büyük bir felaket ile sonuçlanması, oldukça geniş bir coğrafyaya yayılan Rumeli topraklarının elden çıkması, Kasım 1912'de Bulgarlar Çatalca'ya kadar ilerlemesi sonucu yaşanan yenilgi ve felaket durumu Osmanlı aydınlarının düşünce yapısında da bir dönüşüme yol açmıştır. Osmanlılık, Osmanlı Vatandaşlığı idealinden vaz geçen aydınlar Türk vatandaşlığına ve Türkçülük idealine yönelmiş; milli duygular ile dolu yeni bir nesil yetiştirme düşüncesi doğmuştur (Akyüz, 2014:266; Karpas, 2010: 46).

Osmanlı'da ulusalcı halkçılık çalışmaları; "Türk Ocağı", "Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti", "Türk Yurdu" (1911), ve "Halka Doğru" (1913), dergilerinin faaliyetleri ile yoğunluk kazanmış; Osmanlı'da halkçılık hareketinin ilk merkezi ise Selanik vilayeti olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde "Genç Kalemler" (1910), ve "Yeni Felsefe" (1911) Mecmualarında da halkçı görüşler dile getirilmiştir (Gürses,2018:18). "Servet-i Fünun" ve "Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye" (1911), dergileri etrafında bir araya gelen aydınların dile getirdiği laik ve bilimsel görüşler, önce İttihat ve Terakki hareketinin daha sonra da Cumhuriyet Halk Partisini belirleyen nitelikler olmuştur (Akşin,

2003:46). Cemiyet ayrıca milli iktisat politikası ile Anadolu’da bir ulusal pazar kurulması gerektiğini, yerli bir orta sınıf oluşturma düşüncesini ile; “halkçı” bir politika güderek Anadolu halkının bütünleşmesini sağlamaya çalışmıştır (Gürses, 2018:18).

1911’de Askeri Tıp Fakültesi öğrencilerinin kurduğu, aydınların destek verdiği "Türk Ocağı" derneği, ulusal bilincin uyanması doğrultusunda faaliyet yürüten bir kültür kurumu olmuştur (Şapolyo, 1974: 65-66). Neredeyse Türkçülük ile özdeşleşen dönemin halkçılık akımı, aydınların dil, tarih, kültür ve çağdaşlaşma ile ilgili yönelimlerinde de önemli değişikliklere yol açmıştır. Ulus devlet kuruculuğunun hedeflendiği yeni halkçılık anlayışında; sanayileşen ülkelerin sömürgeleştirme politikalarına karşı; “ulusal ekonomi”, “toplumsal dayanışma”, “siyasal hak ve özgürlükler” ana ilkeler olarak benimsenirken; bu anlayış çerçevesinde batılı tüccarlara ve Hristiyan azınlıklara ayrıcalık getiren kapitülasyonların kaldırılması bir zorunluluk olarak görülmüştür. Türk Yurdu(1911), ve Halka Doğru(1913), dergileri halkçı aydınların iletişim aracı olarak varlık bulurken, dönemin ulusal edebiyatçılarının en çok ilgilendikleri konulardan biri “Anadolu” olmuştur. Anadolu’ya yönelik “köycülük” ve “köylücülük” akımı da bu dönemde başlamıştır. (Berkes, 2017:63).

Türk Ocakları içinde gelişen “Halkçılık hareketi” aydınlar arasında iki farklı yönetime sahne olmuş; Hamdullah Suphi, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp gibi aydınlar “kültürel alan”ı temel faaliyet alanı olarak belirleyen ilk yönelim grubunu” oluşturmuştur. Türk Halkçılığının beslendiği sosyolojinin bir kolu olarak gelişen ve Comte’tan sonra Durkheim’de ifadesini bulan solidarizm (tesanütçülük/ dayanışmacılık) Osmanlı aydınlarını da yakından etkilemiştir. Ziya Gökalp’in bu kaynaktan yola çıkarak geliştirdiği düşünceler yeni cumhuriyetin kültür politikasında da ele alınan tezler olmuştur. Milli Eğitim sorunlarını ilk defa sistemli olarak ortaya atıp işleyen Gökalp, milli terbiye ve asri talim ilkesini de ortaya atmıştır. Aynı zamanda bugün kullanılan örgün ve yaygın eğitim ayrımı ile ilgili terminolojiyi de geliştiren Gökalp; Halkçılık, milliyetçilik, laiklik, garpçılık, milli eğitim, milli tarih ve kültür, dilin sadeleşmesi, kadın hakları gibi konularda geliştirdiği görüşleri yanında halkçılık ideolojisinin kuramsal boyutta Osmanlıdaki ilk kurucusu olmuştur (Akyüz, 2014:310; Tozlu,1989:103). Reşit Galip, Halide Edip ve bazı genç doktorlardan oluşan, halkçılık hareketinde pratik sorunlara yönelen ikinci yönelim de “pragmatist” grubu oluşturmuştur. 1919 yılında Halide Edip başkanlığında yeni bir örgütlenmeye gidilmiş, “Köycüler Cemiyeti” kurulmuş ve Kütahya Tavşanlı ilçesinde bir “köy kalkınma projesi” üzerinde de çalışılmış; Milli Mücadelenin

başlaması ile de bu çalışmalara ara verilmiştir (Şimşek,2002:129).

19. yüzyılda “Jön Türkler” için “halkın eğitimi” “halk eğitimi” yeni bir yurttaşlık düzeni için aydınların en çok önem verdiği meselelerden biri olmuştur. Halka doğru olmak, halkı eğitmek, bilinçli bir yurttaş ve meslek sahibi yapmak hedefleri halk eğitimi ve halkın eğitimi çalışmalarına ivme kazandırmıştır. Osmanlı yönetiminde Birinci Meşrutiyet’ten sonra(1876) halk eğitimi ile ilgilenen beş önemli kurum göze çarpmaktadır. Bunlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti; Türk Ocakları Cemiyeti(1911) ; Türk Gücü Cemiyeti (1913); Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti (1915) ve Himaye-i Etfal (1917) Cemiyetidir.

Halkın eğitimi ve bilinçlenmesini temel hedeflerinden biri olarak gören İttihat ve Terakki Cemiyeti, parti haline geldikten sonra kültür ve eğitim faaliyetlerinin büyük bir kısmını Türk Ocakları (1912), çatısı altında sürdürmüştür. Türk Ocakları; derslerin, müsamerelerin, konferansların düzenlendiği, yayın faaliyetleri yapan (Türk Yurdu Dergisi), ulusal kültür propagandası yürüten birer halk eğitim kurumu olarak çalışmıştır. İstanbul’daki merkezlerinde her hafta verilen konferansları, kadınlı erkekli temsilleri, milli iktisat alanındaki yaklaşımları, Türk Yurdu dergisinde büyük ilgi ile takip edilen yazıları ile oldukça canlı bir etkinlik içinde olunmuştur. Mütareke dönemine kadar 28 şubesi açılan ve İstanbul’daki merkez ocağının üye sayısı 2743’e kadar çıkan Türk Ocakları (Akşin,2020:86) dönem aydınlarının çekim merkezi olmuş, kurum çatısı altında; Ziya Gökalp, Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü, Hamdullah Suphi, Yahya Kemal, Ahmet Ağaoğlu, Rıza Tevfik, Mehmet Emin, Yusuf Akçura, Halide Edip gibi birçok tanınmış aydın gönüllü çalışmalar yürütmüştür (Şapolyo,1974:66). Türk toplumunda milliyetçilik olgusunun bilinçli bir şekilde kabul görüp benimsenmesi Türk Ocağı faaliyetleri ile gerçekleşmiştir (Tunaya, 2015:433). Baltacıoğlu’nun Türk ocağı konferansları içinde 1913’te verdiği Terbiye-i Avam başlıklı konferansı ve 1914’te de kitapçık olarak basılan eseri halk eğitiminin anlamı, konusu ve kapsamının belirlenmesi bakımından ilk ve önemli bir eser niteliğindedir. Eserde, birkaç aydının görüşü ile toplumun kurtulamayacağını, halkın tamamının eğitilmesi gerektiğini ve onun azmi ve teşebbüsünün canlandırılması gerektiği de ifade edilmiştir. (Bilir,2013;46; Okçobol,2006:127). Eğitimin amacının bireyi toplumsallaştırmak, bireye toplumsal bir kişilik kazandırmak olduğunu dile getiren Baltacıoğlu; bilgiden önce terbiye geldiğini, Avamın (Halkın), terbiyesi terbiyesinin nasıl ve nerede verilmesi gerektiğini de belirtmiştir. Talim ve terbiyeden mahrum olan ahaliyi “Avam” olarak niteleyen Baltacıoğlu, Halkı, temiz, cesur, müteşebbis, çalışkan, milletini, milliyetini, bayrak ve vatanını sevecek bir şekilde eğitmenin gerekliliği üzerinde durmuştur (Tozlu,1989:120).

Ona göre halk eğitimi belirli bir mekan ya da duvarlar ile çevrilmiş bir alan ile sınırlı

değildir. Halk eğitiminin ortamı, kahvehaneler, camiler gibi içinde yaşadığımız sosyal alanlardır. Avam için parklar yapılmalı, halk oyunlara sevk edilmeli, halk için geziler düzenlenmeli ve nişan idmanları yaptırılmalıdır. Halkı içinde bulunduğu ataletten kurtarmak için “diri bir terbiye”nin gerekli olduğunu dile getiren Baltacıoğlu’ için ise oyun bunun yollarından biridir. Oyun ile; bireysel, grup ve kitle sporları, eğitici dramatizasyon ve halk tiyatroları olmak üzere her türlü oyun kast edilmektedir. Baltacıoğlu halk eğitimi için kitaplardan önce ve daha güçlü araçlar bulunduğunu bunların önemsemediğimiz, küçük gördüğümüz, kullanmadığımız resim, sinema ve sanat olduğunu dile getirmiştir(Ayhan, 1991:302).

Sanatı halk eğitiminde özellikle fikir terbiyesi boyutunda en önemli araç olarak gören Baltacıoğlu, halk eğitimi için geliştirilmesine ihtiyaç duyulan yollara Halk müziği, ahlaki kıraatler, törenler ve halk için tiyatrolar, halk için düzenlenen konferansları örnek göstermiştir. Avamın fikir ve duygu eğitimi üzerinde duran Baltacıoğlu, Halk eğitimi amaçlarını; Türk halkının kültür, medeni ve mesleki seviyesini yükseltmek olarak belirtmiştir (Ayhan, 1991:293). Baltacıoğlu’nun sonraki yıllarda halk eğitimi alanında hem düşün hem de kısmi bir uygulama olarak getirdiği “Halk Üniversitesi” düşüncesi de vardır. Cumhuriyet sonrası dönemde de yayınlamayı sürdürdüğü Yeni Adam Dergisi’nde Halk Üniversitesi düşüncesini hayata geçirmeye çalışmıştır (Ayhan, 1991:302).

Baltacıoğlu’na göre Türkiye’de pedagoji hareketi 1908 Meşrutiyet İnkılabı ile başlamıştır. 1908’e kadar pedagojimiz “zühti bir telakki’den hareket ederken bu anlayışta kitap baş rolde olmuştur. Eğitim ise dini temele dayalı olarak verilmiştir. Bu nedenle bu devri “teokratik” dönem olarak niteleyen Baltacıoğlu’na göre İkinci devir “Eklektik” olarak ifade edilmiştir. 1908 II. Meşrutiyet ile başlatılan bu dönemin ana özelliği ise İslami ve laiklik anlayışlarının bir arada olmasıdır. Üçüncü devir ise “realizm” devridir. Bu devrin en önemli özelliği ise gerçek iş hayatının öğretimde başlamış olmasıdır. Baltacıoğlu’na göre Dördüncü devir ise pedagoji devirlerinin en gelişkini, kültüründe faaliyet içerisinde ele alınacağı “İçtimai Mektep” devri olacaktır (Tozlu,1989:120).

Türk Ocakları’nın 1928 yılı Kurultayına sunulan heyet raporunda sayıları 300’ü bulan şubeleri olduğu, her birinin bir kütüphaneye sahip olduğu ve her kesimin kitap ve gazetelerden yararlandığı; ocak kütüphanelerinin gün geçtikçe geliştiği, merkezden ocaklara kitap gönderme işleminin devam ettiği; şahıslardan kitap bağışları alındığı belirtilmekte ve ocak kütüphanelerindeki kitap sayısı 18.187 olarak belirtilmektedir (Karaer,1990:58). Türk Ocaklarında; Halkçılık düşüncesi çerçevesinde milli iktisat

fikri de desteklenmiş; modernleşme, kadın haklarının geliştirilmesi, Türklerin sosyal ve kültürel anlamda ilerlemesi, halk sağlığı, milli tarih, lâik ve bilimsel eğitim gibi pek çok konuda eğitim etkinlikleri de yürütülmüştür (Gürses,2018:38).

Haziran 1913'te kurulan, Harbiye Nezareti ve İttihatçılardan yakın destek gören ve paramiliter bir yapısı bulunan "Türk Gücü Cemiyeti", yerini 1914'te "Osmanlı Genç Dernekleri"ne bırakmıştır. Osmanlı Genç Dernekleri; Gençleri maddi ve manevi vatan savunmasına hazırlamak ve vatanperver birer insan olması amacı ile kurulmuş; Harbiye Nezareti kontrolünde gerçek silah ve mermilerle eğitilerek savaş ortamına hazırlanmıştır (Yağcıoğlu, 1992: 100; Tunaya, 1989: 297). Dernek 1916'da "Osmanlı Genç Dernekleri" adını almış; 12- 17 Yaş arası erkek çocuklar "Dinç Dernekleri"nde 17'den yukarıdakiler de "Genç Dernekleri" bünyesinde toplanmıştır. Birinci Dünya Savaşı döneminde "Genç ve Dinç Dernekleri" büyük bir süratle ülkeye yayılmış ve bir yıl gibi kısa bir sürede (Temmuz 1917'de Genç Derneklerinin sayısı 706'ya ulaşmıştır (Balcıoğlu, 1992: 98 -102).

Halk eğitimi ile ilgilenen diğer bir kurum "Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti" dir(1915). İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve arkadaşları tarafından 1915 yılında kurulan cemiyet Türk Ocakları Cemiyeti ile benzeşen amaçlar doğrultusunda etkinliklerde bulunmuştur. Yabancı okullarda, yabancı kültür etkisi altında yetişen bazı aydınların öz benliklerini kaybettiği, yozlaştığı ve ülkeye zarar verdiği kanısında olan dernek kurucuları; toplumda bozulmaya yüz tutan eğitim, ahlak, din, örf ve adetlerin çağın gereklerine uygun olarak korunması ve geliştirilmesi düşüncesi ile hareket etmiştir. Bireyleri bilinçlendirme yolu ile ülke kültürünü, yabancı kültürlerin etkisinden koruyup sağlam temeller üzerinde inşa etmek amacı ile dernek birçok eğitsel faaliyet gerçekleştirmiştir (Cicioğlu,2012:1). Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti tarafından "Sihhi Yardım" dersleri açılmış; önceden gazetelerde ilan edilen konularda münazaralar yaptırılmış; "kültür ve pedagoji" dergisi çıkarılmış; ilk kez bir "Milli Piyas Yarışması"na yer verilmiş; "açık hava dershaneleri" yolu ile eğitim etkinliklerinde bulunulmuş, konferanslar verilmiş; "danışma odası" hizmeti ile taşradan gelen bilim ve kültür meselelerine ilişkin sorulara yanıt aranmış; Anadolu'da belirli şehirlerde "halkçılık" ve "milli terbiye" konuları üzerine halka açık konferanslar düzenlenmiştir. Cemiyetin çalışmalarına bir örnek de Tepebaşı'ndaki tiyatrodaki, milli temsil yaptırılarak milli müzik, milli dans ve milli tarihin canlı tablolar şeklinde gösterilmesidir. Piyas müsabakasını kazanan Cenap Şahabettin'in "Körebe" piyesi de sahnelenmiştir. "Anadolu Sergisi" adlı ilk milli etnografya sergisi de yine bu kurum tarafından açılmıştır. Cicioğlu,2019:21-29)

Cumhuriyet öncesinde halk eğitimi ile ilgilenen bir diğer önemli cemiyet; 1917'de kurulan "Himaye-i Etfal Cemiyet-i Umumiyesi"dir. Cumhuriyet'ten sonra "Çocuk

Esirgeme Kurumu” adına alacak bu kurum yolu ile çocukların ebeveynlerine öğüt ve uyarılarda bulunulmuş; Çocukların beslenme usulünü öğretmek üzere dispanserler açılarak, sağlıklı süt ve ilaç verilmesi için evler dolaşmış; verilen öğütlerin uygulanıp uygulanmadığı kontrol edilmiş; evlerde karşılaşılan durumlara göre çocuk sağlığının korunmasıyla ilgili broşürler de dağıtılmıştır (Sarıkaya, 2022:52-58).

1911 yılında İzmir Öğretmen Okulu Müdürü Ethem Nejat halk eğitimi üzerine önerilerini yayınladığı bir broşürde açıklamıştır. Ethem Nejat broşürde halkın cahil ve kültürsüz olması durumunda çocuğun iyi yetişmesinde karşılaşılabilecek güçlüklerle değinerek, ana baba eğitimine dikkat çekmiş, halkı aydınlatacak eğitim etkinlikleri için önerilerini sıralamıştır. Bunlar: ilköğretim müfettişlerine halka dönük konferanslar verdirmek, sinemadan yararlanmak, gezici halk okulları açmak, eğitim müzesi kurup halk ziyaretine açmak, aydınlardan bir danışma kurulu oluşturmak, müzik, tiyatro, ağaç bayramı, spor yarışması, okul müsamesesi, okul gezisi gibi halkın katılabileceği eğitsel ve sosyal etkinlikler düzenlemektir (Güven,2018:344; Bilir, 2013:45).

Ethem Nejat, Balkan savaşlarında askerlerin zayıf, hastalıklı ve bedenen zayıf halinin önüne geçmek amacı ile çocukların daha küçük yaşlardan askerlik mesleğine hazırlanmaları ve bedenen güçlenmeleri için mektep müfredatlarına beden eğitimi derslerinin eklenmesini de önermiştir. İzcilik faaliyetlerine önem veren Nejat, görev yaptığı her vilayette ve okulda izci birlikleri oluşturmuş ve askeri talimler yaptırmıştır. Doğada eğitim, yaparak ve yaşayarak öğrenmenin önemine değinen Ethem Nejat, futbol, eskrim, jimnastik gibi spor dallarının tanıtımında büyük rol oynamıştır. Ethem Nejat İmtiyaz sahibi olduğu “Yeni Fikir” ve “Toprak” Mecmualarında, Cumhuriyet Dönemi’nin en önemli eğitim kurumlarından birisi olan “Köy Enstitüleri”nin de fikri öncülüğünü yapmıştır. Ethem Nejat, bir ziraat memleketi olan Osmanlı Devleti’nde çiftçilerin modern tarım usullerini bilmediklerini, ilkel yöntemlerle tarım yaptıklarını, kalkınmayı sağlamanın modern usullerle ziraat yapılmasından geçtiğini belirtmiştir. Her köye bir öğretmen gönderilmesi, bu öğretmenlerin de okurken bir köylünün ihtiyaç duyacağı tüm bilgilerle donatılması gereğini dile getirmiştir. Balkan Savaşı sonrasında Anadolu’ya göç etmek zorunda kalan göçmenler için tasarladığı “Mesut Köy” projesi Ethem Nejat’ın kafasındaki modern köy yaşantısının bir yansıması olmuştur. Çevre korunması ile ilgili eğitim alanında ilk kez fikir üreten ve uygulamaya girişen bir eğitimci olan Osman Nejat dernek kurarak okullarda ağaç bayramı etkinliklerini de başlatmıştır (Günay, 2019:15).

Balkan Savaşlarından sonra kızlar için ilk kez bir yüksek öğretim kurumu açılmış, Kadınlar devlet kurumlarında memur olarak işe alınmaya başlanmış, ilk resmi anaokulları bu dönemde açılmış, eğitimde drama ilk kez bu dönemde kullanılmaya başlanmış, Öğretmen yetiştirmede yenilikler yapılmış, Öğretmenler ilk kez bu dönemde meslek örgütü kurmuşlardır (1908). Meşrutiyet döneminde mesleki teknik eğitimde de yenilik ve gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde açılan başlıca mesleki teknik okulları: Polis Mektebi(1909), Maliye Memurları Mektebi (1909), Belediye memurları Mektebi (1911), Evkaf Memurları Mektebi(1911), Sıhhiye Memurları Mektebi(1912), Ameli Ticaret Mektepleri (1913'ten sonra vilayetlerde), Darülbedayi(Tiyatro Mektebi, 1914), Şimendifer Memurları Mektebi (1915), Orman Ameliyat Mektebi (1915) ve Darüelhan (Konservatuar, 1916) olmuştur. Bu dönemde 1912 tarihli Nizamname ile Darülfünun beş şubeye ayrılmış 1. Dünya savaşında çok sayıda Alman ve Macar Profesör kabul edilen bölümlerde batıda öğrenim görüp gelen gençlerde görevlendirilmiştir. Yine bu dönemde Orman Mektebi Alisi(1909), Dişçi Mektebi (1909) ve Kadastro mekteb-i Alisi (1911) olmak üzere başlıca üç yüksek okul açılmıştır. Bu dönemde iç ve dış olaylar karşısında üniversite öğrencilerinin bazı gösteriler yaptığı da görülmüştür (Akyüz, 2014:274).

1911'de Ege'de İncir Himaye-i Zürra Şirketi'nin, 1912'de de yerli malı kullanılmasının özendirilmesi için İstihlak- Milli Cemiyeti' kurulduğu görülmektedir (Akşin, 2020:81). Birinci Dünya Savaşı sırasında esnaf örgütlenmesini, kooperatifçiliği ve devletçiliği savunan akımlar, İttihat ve Terakki' içinde filizlenmiş; Tunaya'nın deyiimi ile II. Meşrutiyet, Cumhuriyetin bir siyasal laboratuvarına dönüşmüştür. İttihat ve Terakki iktidarı; 9 Eylül 1914 günü ilan ettiği bir karar ile mali, iktisadi, adli ve idari kapitülasyonlar tamamen kaldırdığını ilan etmiş ve kapitalist ekonomiye geçiş için teşviki sanayi kanununu da çıkarmıştır. Ayrıca Osmanlı ülkesindeki bütün şirketlere yazışma ve devlet kayıtlarında Türkçe kullanma zorunluluğu da getirilmiştir (Akşin, 2003: 45).

Meşrutiyet ile birlikte özel öğretim kurumları önceki dönemlere göre daha fazla gelişme göstermiştir. Kadıköy'de kurulan Osmanlı İttihat Mektepleri Cemiyeti (1909) ile yabancı özel okullardan Türk çocuklarını kurtarma girişimlerinde bulunulmuştur. Türk Özel okul kurucuları Osmanlı Mektepleri Tevhid-i Mesai Cemiyeti adı altında örgütlenmiş, idadi eğitimi için Mekatib-i Hususiye (1911), adı ile bir de özel okul açılmıştır. 1913'te Geçici İlköğretim Yasası ile yetişkinler için açılan kurslar da güçlendirilmiştir. 1915'te Hususi Mektepler Talimatnamesi de çıkarılmıştır (Akyüz,2014:277).

İlk öğretmen örgütü "Encümen-i Muallim" adı ile Temmuz 1908'de II. Meşrutiyeti izleyen günlerde Vehbi Bey ve Fikri Faik Bey öncülüğünde Dar-ül Fünun ve Dar-ül-

Muallimin mezunları tarafından kurulmuştur. Bu yapılanmayı “Muhafaza-yı Hukuk-ı Muallimin Cemiyeti” (1908) izlemiştir. Cemiyetin ilk başkanı Zeki Bey’dir. Ağırlıklı olarak ilkokul öğretmenlerinin üye olduğu bu örgüt On beş günlük “Mir’at Maarif” adında bir dergi çıkarmış; eğitim sisteminin değiştirilmesini ve okulların disiplin içinde yönetimini savunmuş ve öğretmenler arasında iletişimi hedeflemiştir. Öğretmenlerin haklarını savunmak için kurulan bu örgüt, daha sonra “Encümen-i Muallimin” ile birleşip “Cemiyet-i Muallimin” adını almıştır. Bu derneği Erenköy Kız Lisesi öğretmenlerinden Ahmet Bey’ in kurduğu “Neşr-i Maarif ve Teavün-ü Muallimin” derneği izlemiştir (Akyüz, 1978,100- 101). 1911’de ise “Mahvel-i Muallimin Cemiyeti” kurulmuştur. Bu dönemde eğitim emekçileri açısından en anlamlı faaliyet Ethem Nejat’ın, 1910-1914 yılları arasında Anadolu’daki öğretmenleri bir araya getirme çabasıdır. Bu öncü kuruluşlardan sonra 1913’te “Muallimler Yurdu”, 1916’da “Millî Talim ve Terbiye Cemiyet”i, I. Dünya Savaşı’nın sonuna doğru da “Darulmuallimîn Mezunları Cemiyeti” kurulmuştur (Eraslan, 2012,2). 1920 yılında ise eğitim alanında ilk örgütlü grev yapılmıştır. Sekiz ay aylıklarını alamayan öğretmenler grev sürecine girmiştir. 1920’de on dört gün süren ilkokul öğretmenleri grevi, eğitim emekçileri mücadelesinde ilk “hak grevi” olarak nitelenmektedir. Bu dönemde ülke genelinde bu örgütlenmelerin yanı sıra yerel derneklerin faaliyetleri de önemli bir yer tutmuştur. “Terakki-i Maarif” ve “İttihat-ı Muallimin Cemiyeti” (Bursa 1909), Öğretmen Kongreleri (Selanik, Manastır, Üsküp, 1910-1911) öğretmen önderliğinde kurulan derneklerdir (Altunya 1998,29).

Meşrutiyet döneminin özgürlük havası Azınlık okullarında verilen eğitimlerinin denetlenmesine dönük çabaları başarısızlığa uğratmış, 1914’de patlak veren Birinci Dünya Savaşı’nda da Osmanlı Yönetimi Almanya ile müttefik olmasına karşın Rum ve Ermeni azınlıkların karşı cephedeki (İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya) devletler ile işbirliği içinde olmaları nedeni ile, 1915 tarihli Hususi Mektepler Talimatnamesinde azınlıklara yalnız kendi oturdukları mahalle ve köylerde okul açma hakkı tanınmıştır. Ana dillerinde eğitim de görseler, Türk dili, Türk tarihi ve coğrafyasını Türkçe ve Türk öğretmenlerden öğrenmeleri ve okulların Maarif Nezareti ve mülkiye amirleri tarafından denetlenmeleri gerektiği talimnamede belirtilmiştir. 1913-1914 ‘te Rum, Ermeni ve Musevi ve diğer azınlıklara ait 2596 özel ilkokul ve buralarda çalışan 4000’den fazla öğretmen görev yapmış, 1909’da Selanik’te, 1911’de İzmir’de, 1914’de İstanbul’da özel sağır ve dilsiz okulları açılmıştır (Akyüz, 2014:277). Birinci Dünya savaşının başlamasının eğitim alanında yarattığı bir başka etki, savaşta karşı cephemizde olan İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalyan devletlerine ait azınlık okullarının kapatılmasıdır. Almanya’dan yüzlerce eğitimci ve uzman getirtilmiş, Sultanilere Almanca dil dersleri konmuş ve Osmanlı Eğitimi bu yolla

geliştirilmeye çalışılmıştır. Savaşta yaralanan, ve emekliye ayrılan subaylar eğitim alanında istihdam edilmiştir. Savaşın sonuçlarından biri de cepheye gitmiş memurların yerine kadınların memuriyete girmeye başlamalarıdır.

1916 yılında Şeriye mahkemelerinin Şeyhülislamlıktan ayrılıp Adliye Nezaretine bağlanması laikleşme yolunda önemli bir adım oluşturmuştur. Buna benzer bir uygulama ise Müslüman olsun olmasın Osmanlıların aile hukukunu düzenleyen Hukuk-u Aile Kararnamesi'dir(1917), (Akşin, 2003: 64). Bu yolla kadınların iş hayatına girmesi de teşvik edilmiş, ordunun himayesi altında “Kadınları Çalıştırma Cemiyeti” kurulmuş; Cemiyet, ordu için üniformalar, çamaşır ve kum torbaları dikmiş; Ayrıca birinci Ordu’da bir de kadın taburu kurulmuştur. Kadınlar bu yıllarda birçok okula ve üniversiteye girip peçelerini örtmeyerek kamusal alanda var olmaya başlamış, ilk Müslüman kadın tiyatro oyuncularını da bu dönemde sahneye çıkarmıştır(Akşin,2003:64). Savaşın getirdiği zorunluluklar ile birlikte kadınlar iş hayatına girmiş, fabrikalarda, dairelerde, sokakta çöpçülük yaparak tarlada çalışarak kamusal alanda daha görünür hale gelmiştir (Akşin, 2020:109).

1918’ de Almanya lehine girilen 1. Dünya savaşının yenilgi ile sona ermesinden kısa bir süre sonra ölen Padişah Mehmet Reşat yerine Vahdettin tahta çıkmış, Hariciye Nazırı Talat Paşa sadrazamlıktan istifa etmiş, İttihat ve Terakki Partisi de iktidardan düşmüştür. Osmanlı yönetimi 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkes anlaşmasını imzalayıp yenilgiyi kabul ederek silah bırakması, yeni padişah Vahdettin’in, İttihatçıların tutuklanıp savaş sorumlusu olarak yargılanması yönündeki eğilimi İttihatçı liderlerin memleketi gizlice terk etmeleri ile sonuçlanmıştır.

Sonuç ve Tartışma

18. yüzyıldan başlayarak modernizme uyum sürecinde ekonomik alanda yapılan düzenleme ve gelişmeler Osmanlı’nın iflasını önleyememiş, örgütsüz durumda olan az sayıdaki Müslüman Osmanlı burjuvazisini de büyük ölçüde batının mümessilliğini yapan gayri Müslüm tüccarlara bağımlı duruma itmiştir (Boratav, 2011: 23-24). 1922 yılında İstanbul’da dış ticaret ile uğraşan şirketlerin ancak %4’ünün, taşımacı firmaların %13’ünün, toptancı mağazaların %15’inin ve perakendeci mağazaların ancak %25’inin Müslümanlara ait olduğu görülmektedir (Tezel, 1982: 88). Osmanlı’da kapitalizmin, kendi iç dinamikleri yerine emperyalist tekeller aracılığı ile gelişmesi, Osmanlı ekonomisinde çarpık bir kapitalist sisteme yol açmış ve Müslüman köylü nüfustan oluşan halk serfleşerek mesleki eğitim, gelir durumu, askerlik gibi birçok konuda dezavantajlı duruma sürüklenmiştir (Toprak, 2002: 599). 1915 sanayi sayımına göre; ülkede 50 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerinin toplam sayısı 284’tür. (148 İstanbul, 62 İzmir, 74 Batı Anadolu İlleri) Toplam 14.179 işçinin çalıştığı bu illerdeki işyeri sahiplerini ise % 85 gibi büyük bir oranını gayrimüslimler

oluşturmuştur. 1920'li yıllar Anadolu'da ulaşımı sağlayacak motorlu taşıt sayısının 100'ü aşmadığı, malların transferinin ise genellikle develer yolu ile yapıldığı bir dönemdir. Demir yollarının toplam uzunluğu ise 4232 kilometre ile sınırlıdır. Nüfus bakımından ele alındığında Cumhuriyet öncesinde yaklaşık 12 milyon olduğu tahmin edilen ve yüzde 80'i kırsalda bulunan Anadolu nüfusu ise geri ve kapalı bir tarım ekonomisine sahiptir. Halkın sağlık, eğitim, ulaşım vb. olanaklardan yoksun bir şekilde yaşam sürdüğü bu dönemde kırsal alandaki okuryazarlık oranı ise % 7 gibi oldukça düşük bir orana sahiptir (Kili,1983:86).

Osmanlıda süregelen kapitülasyonlar ve Tanzimat döneminde Batı kapitalizminin çıkarları doğrultusunda yapılan mali düzenlemelerin oluşturduğu kötü ekonomik sonuçlarına karşın, yenilikçi padişah, sadrazam ve aydınlar eli ile eğitim alanında yapılan düzenlemelerin açtığı koridorun ise laik ve modern eğitimin yapı taşlarını oluşturduğu, Meşrutiyeti ve ardından Cumhuriyet rejimini hayata geçirecek yeni kuşakların yetişmesinde etkili olduğu da görülmektedir.

Sürece halk eğitimi açısından bakıldığında Fransız İhtilali'nden Cumhuriyetin ilanına kadar Osmanlı Devletinin modernleşme sürecinin misyonerliğini yapan aydınların halkın eğitimine büyük önem verdiği, kamu kurumları ve çeşitli derneklerin çatısı altında çıkarılan gazete ve dergiler, halka açık dersler, kütüphaneler, edebi eserler, tiyatrolar, mitingler yolu ile toplumsal bir bilinç oluşturmaya ve yeni bir yurttaş yetiştirmeye çalıştıkları görülmektedir. Yeni Osmanlılar ve Jön Türk hareketi içerisinde yer alan aydınlar yolu ile giderek ulusal ve halkçı bir nitelik alan modern eğitim mücadelesi memleketin kurtuluşunu sağlamaya giden en önemli yollardan biri olarak görülmüştür.

Kurs faaliyetleri şeklinde başlatılarak açılan modern okullar ve halka açık dersler yolu ile İttihat ve Terakki'nin yürüttüğü ulusal batılılaşma çabaları; devletin teokratik yapısına son verilerek laikleştirilmesi; endüstrileşme; ulusal sanayinin kurulması ve ticari yaşam için gerekli atılımların yapılması, her kuşağın eğitiminin sağlanarak yurttaşlık bilinci oluşturulması gibi kapsamlı programlar içermiştir. Ülkenin entelektüel sermayesini oluşturan eğitilmiş üç kuşağın büyük bir kısmı birbiri peşi sıra gelen, Balkan (1912), I. Dünya (1914), ve Kurtuluş Savaşı(1919) cephelerinde yitirilmesine rağmen; ulusçuluk, anayasacılık, ulusal bağımsızlık, emperyalizme karşı olma, ulusal çıkarlar doğrultusunda batılılaşma gibi düşünce birikimleri ile birlikte elde edilen kurumsal deneyimler Cumhuriyet rejiminde yapılacak halk eğitimi ve halkın eğitimine dönük faaliyetler için yol gösterici olmuştur.

Osmanlının son döneminde aydınların belirginleşen dilde sadeleşme, eğitim-öğretim

birliğini kurma, Latin harflerinin kabulü ve okuma yazma bilen yurttaş sayısını artırma, laik ve bilimsel eğitim yolu ile bilinçli yurttaşlar yetiştirerek “milli bir ulus meydana getirme”, çabaları Cumhuriyetten sonra da devam etmiştir. Yeni meclisi oluşturacak asker-sivil bürokrat kadroların yönetiminde, toplum kalkınması için halk eğitimi ve halkın eğitime yönelik çalışmalar devlet politikasının merkezine taşınmış, idealist bir aydın kuşağın; İttihat ve Terakki Mektepleri, Türkocakları gibi derneklerde dersler ve yayınlar yolu ile yürüttüğü halk eğitimi çalışmaları; Erken Cumhuriyet Döneminde Millet Mektepleri, Halkevleri, Köy Enstitüleri gibi büyük eğitim hamlelerine evrilmiştir.

Kaynakça

Akçam, Alper. (2018). Türk Romanında Karnaval. Abis Yayınları. Ankara.

Akşin, Sina.(2003). Siyasal Tarih (1908-1923). Yakınçağ Türkiye Tarihi (1908-1980). Hazırlayan: Sina Akşin, Hikmet Özdemir, Korkut Boratav, Selahattin Hilav, Murat Kotoğlu, Ayla Ödekan. Milliyet Kitaplığı. İstanbul.

Akşin, Sina. (2021). Kısa Türkiye Tarihi. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Aktaş, Gözen, Güner.(2011). “Anadolu’da Toplumsal Yaşamın Mekansal İzleri”. Sanat ve Tasarım Dergisi, Cilt 1, Sayı:7. S. s(55-58).

Akyüz, Yahya. (2015). Türk Eğitim Tarihi, MÖ 1000-MS 2015. Pegem Yayınları. 27. Baskı. Ankara

Altunya, Niyazi. (2013). Yetişkin Eğitimi, Kuramdan Uygulamaya. “Yetişkin Eğitimi” İçinde. Derleyenler: Ahmet Yıldız ve Meral Uysal. Kalkedon Yayınları. İstanbul.

Alkan, Mehmet Ö. (2008). Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 6, Sayı 12, 9-84

Anameriç, Hakan. (2005). Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi. 25.11. 2005 tarihinde VI. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi’nde aynı adlı bildirinin gözden geçirilmiş Şekli.

Avcıoğlu, Doğan.(1969). Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın). Bilgi Yayınevi. Ankara

Aydın, Hasan. (2019). Felsefi Açıdan Laiklik, Din ve Eğitim. Tarihten Güncele Laik Eğitim. Kavramlar Deneyimler Sorunlar. Editörler: Ahmet Yıldız, Nurcan Korkmaz, Nejla Doğan. Kalkedon Yayıncılık. İstanbul.

Ayhan, Serap. (1991). İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Halk Eğitimi ile İlgili Görüşleri. AÜ. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi. Cilt 23 Sayı: 1 AÜ. Basımevi. Ankara 1991.

Balcıoğlu, Mustafa. “Osmanlı Genç Derneklerinden İnkılâp Gençleri Derneklerine”. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 15, sy. 43 (Mart 1999): 139-62.

Berkes, Niyazi. (2017). Türk Düşününde Batı Sorunu. İstanbul. YKY Yayınları.

Binbaşıoğlu, Cavit. (2014). Başlangıcından Günümüze Türk Eğitim Tarihi. Anı Yayıncılık. 2. Baskı.

Bilir, Mehmet.(2013). Yetişkin Eğitiminin Tarihsel Gelişimi. “Yetişkin Eğitimi” İçinde. Derleyenler: Ahmet Yıldız ve Meral Uysal. Kalkedon Yayınları. İstanbul.

Çavdar, Tevfik. (2004). Türkiye’nin Demokrasi Tarihi. İmge Kitabevi. Ankara

Çavdar, Tevfik. (1982). Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş 1860-1918).

Çeçen, Anıl (1974). Atatürkçülük ve Halkevleri. Atatürk ve Halkevleri-Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler- Ankara

Cem, İsmail. (2021). Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Coşkun, Akif. (2019). Karma Eğitim Cinsiyet Eşitliği Arayışına Yönelik Eğitsel Bir Adım. Tarihten Güncele Laik Eğitim. Kavramlar- Deneyimler- Sorunlar. Editörler: Ahmet Yıldız, Nurcan Korkmaz, Necla Doğan.

Cicioğlu, H. (2019). Osmanlı Döneminde Kurulan İlk Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti. Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES), 17(1), 21-28.

Deren, S. (2004), “Modernleşme ve Batıcılık”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İletişim Yay. Cilt: III, İstanbul.

Dinç, Dilek Temiz. (2024) 31/08/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/duyun-u-umumiye/?pdf=3689> adresinden erişilmiştir.

Durmaz, Uğur. (2020). Bir Mekanın Anatomisi: Halk Edebiyatı Ürünlerinin Yaratma ve İcra Ortamı Olarak Kahvehaneler. Uluslararası Halkbilim Araştırmaları Dergisi. Cilt 3, Sayı :4. (111-128).

Duvarcı, Ayşe. (2012). Kültürümüzde İstanbul Kahvehaneleri ve Halk Edebiyatına Katkıları. Batman Üniversitesi Uluslararası Katılımlı Bilim ve Kültür Sempozyumu Bildirileri. Batman Üniversitesi Yayınları.

Doğan, Nejla. (2019). Osmanlı'nın Son Dönemlerinden Genç Cumhuriyet'e Laik Eğitim. Tarihten Güncele Laik Eğitim. Kavramlar Deneyimler Sorunlar. Editörler: Ahmet Yıldız, Nurcan Korkmaz, Nejla Doğan. Kalkedon Yayıncılık. İstanbul.

Doğan, Cem.(2012). Son Dönem Osmanlı Düşününde Kültürel Değişme Platformu Olarak Batılılaşma: Dr. Abdullah Cevdet Ve İçtihat Dergisi Örneği. Memleket Siyaset Yönetim, 7(18), 126-159.

Eraslan, Levent. (2012). Türkiye'de Eğitim Sendikacılığının Tarihsel Perspektifi ve Günümüz Eğitim Sendikacılığının Değerlendirilmesi. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Bahar 2012 Sayı 28

Fortna, C.B.(2005). Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim. Çev. P. Siral. İletişim Yayınları, İstanbul.

Geray, Cevat. (2002). Halk Eğitimi. Ankara: İmaj Yayınevi. Güncelleştirilmiş 3. Baskı.

Günay, Can Abdullah. (2019). Köy Öğretmen Okullarının Osmanlıdaki Kökleri. Takvim-i Vekayi ISSN: 2148-0087 Cilt: 7 No: 2 Sayfa: 1-22 (2019)

Güven, İsmail. (2018). Türk Eğitim Tarihi. Pegem Yayınları. Ankara.

Güven, İsmail. (2021). Yetişkin Eğitimi Kavramına Antropolojik Bir Bakış: Batıda ve Türk Toplumunda Yetişkin Eğitiminde Dönüşümler. AÜ. EBF Yayın No:236. Mehmet Bilir'e Armağan. Hazırlayanlar: Meral Uysal, Ahmet Yıldız, Ş. Erhan Bağcı, Nurcan Korkmaz.

Güven, İsmail.(2022). Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadının Kamusal Alanda Görünürlüğü ve Eğitimin Rolü. Tarihsel Bir Bakış. Akademide 40 yıl Prof. Dr. Meral Uysal'a Armağan. Haz: Ahmet Yıldız. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını. Yayın No:242 Güzel, M. Şehmuz. (1999). Türkiye'de İşçi Hareketi. 1908-1984. Kaynak Yayınları. İstanbul.

İhsanoğlu, Ekmelettin (1987). 19. Yüzyıl Başında Kültür Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi. BELLETEN, 51(200), 801-828.
<https://doi.org/10.37879/belleten.1987.801>

İnalcık, Halil.(2020). Rönesans Avrupası. Türkiye'nin Batı Medeniyeti ile Özdeşleşme Süreci. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.

Kaçar, Mustafa ve Gökçer, Yavuzcan. (2023). Mühendishâne'nin Kuruluşuna Giden Yolda Yabancı Uzmanlar: : Baron François De Tott (Tott Beyzade) İstanbul: İTÜ Yayınevi, 2023.

Karabekir Kazım. (2014). İttihat ve Terakki Cemiyeti. Yapı Kredi Yayınları.-2852

Karaer, İbrahim. (1990). Türk Ocağı Kütüphaneleri ' (1912-1931) Türk Kütüphaneciliği. Türk Kütüphaneciliği Dergisi. 4,2 S. 55-59

Karpat, K. H. (2010). Türk Demokrasi Tarihi. İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2013). İslamın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması. İstanbul: Timaş Yayınları.

Karataşer Büşra. (2017) İkinci Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme. The Journal Of Academic Social Science Studies. Number: 57. p. 423-434, Summer I 2017.

Kaya, İbrahim. (2019). Cumhuriyet Modernleşmesinin Yapı Taşı: Laiklik. Tarihten Güncele Laik Eğitim. Kavramlar- Deneyimler- Sorunlar. Editörler: Ahmet Yıldız, Nurcan Korkmaz, Necla Doğan.

Kaymak, Murat. (2017). Laiklik: Sorunlar ve Sınırlar. Tarihten Güncele Laik Eğitim. Kavramlar- Deneyimler- Sorunlar. Editörler: Ahmet Yıldız, Nurcan Korkmaz, Necla Doğan.

Kaymak, Murat.2022. Kamu ve Kamusal Eğitim. Akademide 40 yıl Prof. Dr. Meral Uysal'a Armağan. Haz: Ahmet Yıldız. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını. Yayın No:242 Kerimoğlu, Hasan Tamer.(2007). II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarında İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve Rumlar. Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi 22, 133-143

Kılıç, Ramazan. Osmanlı Toplumunda Kahvehane, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı.

Kili, Suna. (1983). Atatürk Devrimi. Bir Çağdaşlaşma Modeli. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.

Koç, Bekir.(2018). Osmanlı Modernleşmesi ve Mithat Paşa. Tuna Vilayetleri Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Koloğlu, Orhan. Takvim-i Vakayi. Türk Basınında 159 yıl. 1831-1981. Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları. ABS Ankara Basım Sanayi.

Kongar, Emre. (2003). 21. Yüzyılda Türkiye. 2000'li yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı.(33.Basım). İstanbul. Remzi Kitabevi.

Koray, Enver. (1983). Yeni Osmanlılar. Belleten. Nisan 1983. Cilt:47. Sayı: 186. Sayfa:563-582 DOI: 10.37879/belleten.1983.563

Nutku, Özdemir. (2015). Darülbedayi'den Şehir Tiyatrosu'na. 100. Yıl. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Okçobol, Rıfat.(2006). Halk Eğitimi.(Yetişkin Eğitimi). Ankara. Ütopya Yayınları.

Okçobol, Rıfat.(2019). Geçmişten Günümüze Türkiye'de Laik Eğitim. Tarihten Güncele Laik Eğitim. Kavramlar- Deneyimler- Sorunlar. Editörler: Ahmet Yıldız, Nurcan Korkmaz, Necla Doğan.

Öztürk, O. Metin. (2000). Türkiye'de Asker ve İktidar. Yeni Yüzyıl Kitaplığı. Türkiye'nin Sorunları Dizisi-10.

Sarıkaya, Makbule. (2022). Türkiye Himaye-İ Etfal Cemiyeti İstanbul Şubesi'nin Faaliyetleri (1917-1935). Atatürk Dergisi, 11(2), 51-59. <https://doi.org/10.5152/JA.2022.22212>

Sencer, Oya.(1969). Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi. Habora Kitabevi. İstanbul.

Soydan, T. ve Tüncel, M. (2013). Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal Ve Yönetimsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi. Milli Eğitim. Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi. Bahar 2013. Yıl 42. Sayı: 198

Tanilli, Server. (1990). Dünyayı Değiştiren On Yıl. Fransız Devrimi Üstüne. (1789-105

1799). Say Yayınları. İstanbul

Timuroğlu Senem. (2021). Kanatlanmış Kadınlar. Osmanlı ve Avrupalı Kadın Yazarların Dostluğu. İletişim Yayınları. İstanbul.

Toprak, Zafer (1995). Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
Topuz, Hıfzı.(2009). Abdülmecit. İmparatorluk Çökerken Sarayda 22 Yıl. Remzi Kitabevi.

Tozlu, Necmettin. (1989). İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma.

Timur, Taner.(2001). Türk Devrimi ve Sonrası. Ankara. İmge Yayınevi

Timuroğlu, Senem.(2021). Kanatlanmış Kadınlar. Osmanlı ve Avrupalı Kadın Yazarların Dostluğu. İletişim Yayınları. İstanbul.

Turan, Hilal. (2019). III. Selim'den Tanzimat'a Osmanlı Devleti'nde Yeniden Yapılanma Hareketleri. Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari bilimler Fakültesi Dergisi. Yıl: 2019 Cilt: 11 Sayı: 2 37-46

Türkislamoğlu, Elif. (2024). Türk Düşüncesinde 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi Üzerindeki Etkilerine Dair Tartışmalar. Türk Tarih Kurumu.

Türkoğlu, Adil; Uca, Sanem.(2011). Türkiye'de Halk Eğitimi: Tarihsel Gelişimi, Sorunları ve Çözüm Önerileri Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, Aralık 2011, 2 (2), 48-62

Uysal, Meral.(2011). Yaşam Boyu Öğrenme ve Yetişkin Eğitimi. Aramızdan Ayrılışının 50. Yılında Hasan Ali Yücel'den Günümüze Eğitim, Bilim, Kültür Politikaları Sempozyumu.25-26 Şubat İzmir. Yayına Hazırlayan: Kemal Kocabaş. Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği Yayınları.

Ülger, Emir. (2023). Osmanlı'da Kültür Eğitim Alanında Modernleşme Hareketlerinin Temel Felsefesi ve Diyalektiği. Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi. 2023/Cilt, Volume:8 Geliş: 24.01. 2023 Kabul:20.03. 2023

Yaşar, Ahmet. (2016).Kahvehane. TDV İslam Ansiklopedisi Ek-2,s.3-5

Yeşil, Fatih. (2011). Nizam-ı Cedid Ordusunda Talim ve Terbiye (1790-1807). Tarih Dergisi, Sayı:52 (2010/2), İstanbul 2011,s, 27-85

Yıldız, Ahmet (2021). Osmanlı'da Modern Halk Eğitiminin Doğuşu. Mehmet Bilir'e Armağan. Hazırlayanlar: Uysal Meral. Yıldız, Ahmet. Bağcı, Ş. Erhan. Korkmaz Nurcan. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını. Yayın No: 236 AÜ. Yayınları No: 717

Yıldırım Kadir, Levent Şahin. (2015). Osmanlı'dan Günümüze Mesleki Eğitimin Gelişimi. Çalışma ve Toplum. 2015 Sayı 1.